

**Reading Material
for**

F.Y.B.A

Semester : I

Subject : Logic & Philosophy

Philosophy of Education

Code: SE-101

by

Dr. B.M. Gajera

BA- Logic and Philosophy – Semester- I
Syllabus with effect from the Academic Year 2023-2024

Course Code	SE-101	Title of the Course	Philosophy of Education
Total Credits of the Course	03	Hours per Week	03

Course Objectives:	1. This course is designed to emphasize how philosophical ideas about education developed over a considerable period. 2. This course also will address how historical influences, settings, and ideas have influenced and continue to have relevance for education and life today.
---------------------------	---

Course Content		
Unit	Description	Weightage * (%)
1.	Meaning of Education, Education and Philosophy, Psychology, Sociology. Educational aims, normative aspects of the curriculum, Value theory and curriculum, Aesthetic dimension of the curriculum.	25
2.	Religious education, Secularism – Humanistic religious education Value education- Direct and indirect method of value education- theory and practical- temporal and eternal value, Vocational education- Liberal education.	25
3	Social change and education, Democratic values and education, Formal and informal education, Education for whole life, Problems of education: Medium- Discipline- Examination and Evaluation- Sex education- De schooling movement.	25
4	Naturalism –Idealism –Pragmatism – Basic education, Professional ethics, Platonic Education - Principal dimension of Professional ethics- Applications of Professional ethics.	25

♣ અનુક્રમણિકા ♣

1. શિક્ષણની કેટલીક વ્યાખ્યાઓ અને વ્યાખ્યાઓ જુદી પડવાના કારણો.
2. શિક્ષણની ભારતીય વ્યાખ્યા
3. શિક્ષણ અંગેના અનર્થો યા વિચારદોષો
4. ઔપચારિક અને અનૌપચારિક કેળવણી અને મહત્વ.
5. શિક્ષણ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ
6. શિક્ષણમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનો ત્રિવેણીસંગમ
7. શિક્ષણની સમાજશાસ્ત્રીય આધારશીલા
8. કેળવણી અને માનસશાસ્ત્રનો સંબંધ
9. ધાર્મિક કેળવણીના હેતુઓ
10. કન્યા કેળવણીની સમસ્યા (Problem of Girl Education)
11. કન્યા કેળવણીનું મહત્વ
12. ધાર્મિક માનવતાવાદી કેળવણી
13. મૂલ્યનો અર્થ, વ્યાખ્યા, સ્વરૂપ અને શિક્ષણમાં તેનો વિનિયોગ.
14. અભ્યાસક્રમ રચનાના સિદ્ધાંતો
15. સામાજિક પરિવર્તનમાં શિક્ષણનો ફાળો યા શિક્ષણની સામાજિક અસર
16. લોકશાહી અને શિક્ષણનો સંબંધ
17. લોકશાહી શિક્ષણના હેતુઓ
18. પ્રકૃતિવાદની શિક્ષણ અંગેની સંકલ્પના યા રૂસોની શિક્ષણ અંગેની સંકલ્પના
19. રૂસો અનુસાર શિક્ષણના ઉદ્દેશો યા પ્રકૃતિવાદ અનુસાર શિક્ષણના ઉદ્દેશો
20. નર્થ તાલીમનાં સિદ્ધાંતો યા ગાંધીજીની શિક્ષણ પદ્ધતિના સિદ્ધાંતો
21. ગાંધીજી અનુસાર શિક્ષણના ઉદ્દેશો યા નર્થ તાલીમના ઉદ્દેશો
22. જ્હોન ડ્યૂઇ અનુસાર શિક્ષણની સંકલ્પના યા વ્યવહારવાદની શિક્ષણ અંગેની સંકલ્પના

1. શિક્ષણની કેટલીક વ્યાખ્યાઓ અને વ્યાખ્યાઓ જુદી પડવાના કારણો

“શિક્ષણ” શબ્દ એટલો વિશાળ છે કે મેની વ્યાખ્યા આપવાનું કામ કઠણ છે. ઘણા સમયથી શિક્ષાની વ્યાખ્યા મહાપુષો તરફથી થતી આવી છે. એમાંની કોઈ એક વ્યાખ્યા સંપૂર્ણ નથી અને છતાં બધી વ્યાખ્યાઓ શિક્ષણની પ્રક્રિયાને સમજવામાં મદદરૂપ થાય તેવી છે. નીચે કેટલીક મહત્ત્વની વ્યાખ્યા આપી છે:

- (1) શિક્ષણ માનવને ક્ષાવિશ્વાસુ અને નિસ્વાર્થી બનાવે છે. - ઋગ્વેદ
- (2) આપણને જે કેળવણી કુદરત તરફથી મળે છે એનું જ નામ માનવીય શિક્ષણ. - પાણિની
- (3) માનવને ચારિત્ર્યવાન અને જગતને ઉપયાગી બનાવે તે જ શિક્ષણ કહેવાય. — યાજ્ઞવલ્ક્ય
- (4) શિક્ષણ એટલે શિષ્ટાચાર માટેની તાલીમ અને દેશ તથા કુદરત માટેને પ્રેમ. — કૌટિલ્ય
- (5) માનવની સંપૂર્ણ વ્યક્તિમતાતુ પ્રકટીકરણ એટલે શિક્ષણ. — વિવેકાનંદ
- (6) બાળક અને માણસના શરીર, મન તથા આત્મામાં શ્રેષ્ઠ જે કંઈ છે તે બધું બહાર આણવું એને હું શિક્ષણ ગણુ છુ. - ગાંધીજી
- (7) શિક્ષણ એટલે એ પરમ સત્ય શોધવામાં મનને સદરૂપ થવું જે આપણને કાળના બંધનમાંથી મુક્ત કરે અને દ્રવ્યનો નહીં પણ આંતરપ્રકાશનો, શક્તિનો નહીં પણ પ્રેમનો ખજાનો આપે અને એ સત્યને અસલ સ્વરૂપે છતું કરે. - ટાગોર
- (8) તંદુરસ્ત શરીરમાં તંદુરસ્ત મનનું ઘડતર. - એરીસ્ટોટલ
- (9) માનવીની જન્મજાત શક્તિઓનો કુદરતી, સુસંગત અને પ્રગતિક વિકાસ. - પેસ્ટેલોઝી
- (10) અનુભવોને સતત અને ફરીફરીને ગૂંથતા જઈને જીવવાની એ પ્રક્રિયા છે. પોતાની બીજભૂત શક્તિઓ પામવામાં અને વાતાવરણ પર કાબૂ મેળવવામાં મદદ કરે એવી વ્યક્તિની તમામ શક્તિઓનો વિકાસ. - જ્હોન ડ્યૂઈ
- (11) વ્યક્તિનો સંપૂર્ણ વિકાસ કે જેથી માનવજીવનમાં એ પોતાનો યથાશક્તિ મૌલિક ફાળો આપી શકે. - સર પર્સી નન
- (12) પોતે જે માનતો હોય તે ભીજી વ્યક્તિ પણ માનતી થાય એ હેતુથી પોતાની માન્યતા ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર વ્યક્તિની અસર એટલે શિક્ષણ. - રાસ
- (13) જાગરૂક અને પ્રયત્નપૂર્વકની પ્રક્રિયા જેમાં જ્ઞાનના વ્યવહાર દ્વારા એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ પર અસર કરે છે. - એડમ્સ
- (14) શિક્ષણ એટલે પારણાથી માંડીને મરણ સુધીની બધી વાતાવરણની અસરો, બધી કેળવણી, બધી શિસ્ત અને બધી સંસ્કૃતિનો સરવાળો. - ટી. એવર્ડ

(15) પોતે પ્રાપ્ત કરી હોય તે કક્ષા કાંઈ નહિ તો જાળવી રાખવા અથવા જો શક્ય હોય તો સુધારણાની કક્ષા ઊંચી લાવવા માટે દરેક પેઢી હેતુપૂર્વક જે સંસ્કૃતિ પોતાના વારસદારોને આપે છે તેને શિક્ષણ કહેવાય. - જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ

વ્યાખ્યા જુદી કેમ પડે છે ? :

શિક્ષણનો અર્થ ઘટાવવામાં બધા વિચારકો જુદા પડે છે. શિક્ષણ શબ્દની જેટલી વ્યાખ્યા થઈ છે તેટલી કદાચ બીજા કોઈ શબ્દની થઈ નહિ હોય. એમ થવાનાં કેટલાંક કારણો છે.

શિક્ષણની વ્યાખ્યા જુદી પડવાના કારણો :

પ્રથમ કારણ તો એ કે, માનવપ્રતિભા એક ગુહ્ય વસ્તુ છે. શિક્ષણનું ધ્યેય વ્યક્તિત્વના વિકાસનું છે, પરંતુ વ્યક્તિત્વમાં શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક, સામાજિક અને નૈતિક પાસાંઓનો સમાવેશ થાય છે. શિક્ષણની વ્યાખ્યા કરતી વખતે આમાંથી કોઈ પાસાં પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવે છે અને કેટલાકની ઉપેક્ષા પણ થાય છે.

બીજું કારણ એ છે કે, આપણે જે પર્યાવરણમાં રહીએ છીએ તે વાતાવરણ અનેકવિધ પાસાંઓનું બનેલું છે. એમાં ભૌતિક પર્યાવરણ, સામાજિક પર્યાવરણ અને સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણ જેવા ભાગો પાડવામાં આવે છે. ઘણીવાર એવું બને છે કે ભૌતિક વાતાવરણ એક જ હોય છતાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પર્યાવરણમાં તફાવત હોય. માણસ પોતાનું જે પર્યાવરણ હોય એને સ્વીકારીને બેસી રહેતો નથી. માનવી વાતાવરણ સાથે બે રીતે કામ પાડતો હાય છે :

(૧) પર્યાવરણ પોતાને અનુકૂળ બને તેવો પ્રયત્ન કરે છે;

(૨) પર્યાવરણને અનુકૂળ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

અનુકૂળન (adjustment)ની આ વિવિધ પ્રક્રિયામાં શિક્ષણ મેટો ભાગ ભજવે છે, પર્યાવરણ અંગેની માનવીની સમજ કાં તો અધૂરી કે પછી સંદિગ્ધ રહેવા પામે છે. પરિણામે શિક્ષણની વ્યાખ્યાઓમાં મતાંતર રહેવા પામે છે.

ત્રીજું કારણ છે કે, માણસની જીવનદૃષ્ટિ. માણસે માણસે આ જીવનદૃષ્ટિ બદલાય છે. જીવન શું છે, તેનાં મૂલ્યે કયાં છે વગેરે પ્રશ્નોના જવાબ માણસ પોત- પોતાની રીતે આપે છે. આમ, શિક્ષણના અર્થ અને અનર્થ એ પોતાની સાચી- ખોટી જીવનદૃષ્ટિને આધારે કરે છે.

ચોથું કારણ એ છે કે, શિક્ષણના સિદ્ધાંતો અને શિક્ષણપ્રણાલીઓમાં ભારે વૈવિધ્ય જોવા મળે છે, દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તે ફેરવાતાં રહ્યાં છે અંતે શિક્ષણના અર્થ ફેરવતાં રહ્યાં છે. વળી માનસશાસ્ત્રના જુદા જુદા વાદોએ પણ શિક્ષણના જુદા જુદા અર્થો ઘટાવવામાં મદદ કરી છે. કેટલાક માનસશાસ્ત્રીએ માનવના વિકાસને માટે પર્યાવરણ (environment)ને જવાબદાર ગણે છે જ્યારે

કેટલાક વંશ (heredity)ને મહત્ત્વ આપે છે. વળી, મનોવિજ્ઞાનમાં પ્રવર્તતી જુદી જુદી વિચારધારાઓ, જેવી કે ગેસ્ટાલ્ટ વિચારધારા, વર્તનવાદ (behaviourism) અને હેમિક વિચારધારા,- એને લીધે પણ શિક્ષણ અંગેનો દૃષ્ટિકોણ જુદો પડે.

સમાજશાસ્ત્ર (sociology) અને શિક્ષણને પણ જબરી સગાઈ છે. કેટલાક સમાજશાસ્ત્રીઓ સમાજ કરતાં વ્યક્તિને મહત્ત્વની ગણે છે, જ્યારે કેટલાક સમાજને પ્રથમ સ્થાન આપે છે. શિક્ષણ પ્રત્યે આ બંને વર્ગનાં લોકોનાં દૃષ્ટિબિંદુ જુદાં હોય એ સમજી શકાય તેવું છે.

શિક્ષણની વ્યાખ્યા કરવામાં એ શબ્દની વિશાળતા જ આપણને મૂંઝવણમાં મૂકે છે. સામાન્ય માણસને મન તે શિક્ષણ એટલે વાંચવું, લખવું અને ગણવું (reading, writing and arithmetic). શિક્ષણની આ ઘણી સંકીર્ણ વ્યાખ્યા થઈ. જીવનની વિશાળતા, શિક્ષણને પણ તેના વિશાળ અર્થમાં ઘટાવવાની ફરજ પાડે છે. જીવન જુદા જુદા જલાભેદ વિભાગમાં વહેંચાયેલું નથી તેથી શિક્ષણને પણ તેના સમગ્ર સદર્ભ માં જોવું રહ્યું.

ત્યારે શિક્ષણની કઈ વ્યાખ્યા આપણે સ્વીકારવી ? ઉપર જે વ્યાખ્યાઓ આપણે જોઈ અને વ્યાખ્યાઓ જુદી પડવાનાં જે કારણો જોયાં તે બધું ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણની વિશાળ વ્યાખ્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

2. શિક્ષણની ભારતીય વ્યાખ્યા :

“માનવપ્રતિભાના સર્વ દેશીય વિકાસની પ્રક્રિયાને શિક્ષણ કહેવાય.” આ થઈ શિક્ષણની વિશાળ અને સર્વગ્રાહી વ્યાખ્યા. હવે આ વ્યાખ્યાનો વિગતે વિચાર કરીશું.

આ વ્યાખ્યામાં ‘પ્રતિભા’ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આ શબ્દ એના અંગ્રેજી પર્યાય personality કરતાં ઘણો જ ઊંડો છે. સંસ્કૃત ભાષા જ એવી છે કે જેમાં પ્રત્યેક શબ્દનું આગવું સૌંદર્ય હોય. અને શબ્દના ઊંડાણમાં જઈએ ત્યારે જ તેની સૌંદર્યાનુભૂતિ થાય. ‘પ્રતિભા’ શબ્દ લઈએ આમાં ‘ભા’નો અર્થ ‘પ્રકાશ’ થાય છે અને પ્રકાશ (બ્રહ્મવિદ્યા)માં રત રહેનારો એ જ ‘ભારત’. ‘પ્રતિભા’ શબ્દમાં ‘ભા’ આ જ અર્થમાં વપરાયો છે. ‘પ્રકાશ પ્રતિ’ એવો પ્રતિભાનો શબ્દાર્થ થાય. ટૂંકમાં પ્રતિભાનો વિકાસ એટલે પ્રકાશ તરફનું પ્રગમન. (તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।)

‘પ્રતિભા’ શબ્દ પણ એવો છે જેની વ્યાખ્યા અંગે ઘણા મત પ્રવર્તે છે. પ્રતિભાનાં વિવિધ પાસાંઓ કયાં કયાં એ અંગે પણ વિવાદ ચાલ્યા કરે છે. પ્રતિભાપ્રકારો (personality types) અને પ્રતિભાલક્ષણો (personality traits) વિષે ઘણું ઘણું લખાયું છે. પ્રતિભાના માપન (measurement of personality) માટે પણ જુદી જુદી પ્રયુક્તિઓ યોજવામાં આવે છે. વ્યક્તિ સામાજિક દૃષ્ટિએ કેટલી અસરકારક છે તેને ઘણા પ્રતિભા ગણે છે. (personality means social effectiveness.)

પ્રતિભા 'શબ્દના વિશેષ ઊડાણમાં જવું અહીં અસ્થાને છે. શિક્ષણને માનવની પ્રતિભા સાથે નિસ્ખત છે એ તો નિર્વિવાદ છે. માનવમાં જે માનવ્ય (manhood) રહેલું છે તેને શિક્ષણના સંસ્પર્શથી અસરકારક બનાવવાનું છે.

વ્યાખ્યામાં 'સર્વદેશીય' શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. આપણે આગળ જોયું કે શિક્ષણનો ઘણો સંકીર્ણ અર્થ લોકો કરતા હોય છે.

માનવવિકાસને મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય :

(૧) શારીરિક, (૨) માનસિક, (૩) આત્મિક.

આજના શિક્ષણનો રોગ એ છે કે, એમાં આ ત્રણે બાબતો પર ધ્યાન નથી અપાતું. આજનું શિક્ષણ એક રીતે જોઈએ તો મનનું શિક્ષણ છે. એને પરિણામે જ જનસામાન્યને માટે શિક્ષણની વ્યાખ્યા આગળ જણાવી તે પ્રમાણે સંકુચિત બની ગઈ છે. વિનોબાજી એને ત્રણ આંગળાની કેળવણી કહે છે. આ કેળવણીને પરિણામે વ્યક્તિનો સર્વદેશીય વિકાસ નથી થતો એવું બધા સ્વીકારે પણ છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ એની અસર સ્પષ્ટ જોઈ શકાય તેવી છે. અંગ્રેજો તરફથી મળેલી શિક્ષણપ્રણાલીને પરિણામે સમાજ બે વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયો છે :

(૧) વિચાર કરનારો અને કામ નહીં કરનારો વર્ગ

(૨) કામ કરનારો અને વિચાર નહીં કરનારો વર્ગ

સામાજિક સ્વાસ્થ્ય (social health)ને માટે આ નુકસાનકર્તા છે. શિક્ષણને પરિણામે સમાજમાં કામ કરી શકે તેવા વિચારકો અને વિચાર કરી શકે તેવા કામદારો (working thinkers and thinking workers) તૈયાર થવા જોઈએ. વ્યાખ્યામાં 'સર્વદેશીય' શબ્દનું મહત્ત્વ કેટલું છે તે સમજવા માટે એટલું જાણવું બસ થશે કે માનવ-અસ્તિત્વ એટલે જ તેના શરીર, મન અને આત્માનો પરસ્પરાવલંબી જીવનવ્યાપાર. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ઉપર જણાવી છે તે ગાંધીજીની વ્યાખ્યા 'શિક્ષણ' શબ્દને સારો ન્યાય આપે છે એમ કહી શકાય.

આપણે જે વ્યાખ્યા સ્વીકારી છે તેમાં એક બીજી વાત પણ સમજવા જેવી છે. એમાં 'વિકાસની પ્રક્રિયા' એવો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જો એમ લખવામાં આવ્યું હોત કે 'વિકાસ કરવાની પ્રક્રિયા' તો કદાચ 'શિક્ષણ' શબ્દને પૂર્ણ ન્યાય ન મળત. જો વિકાસ કરવાની 'પ્રક્રિયા'ને શિક્ષણ ગણીએ તો એ કરનારો સ્વાભાવિક રીતે શિક્ષક ઠરે. તે એ વાત સ્વીકારી લઈએ તો 'શિક્ષક' સિવાય શિક્ષણની પ્રક્રિયા ન ચાલી શકે એમ માનવું પડે. શિક્ષણમાં શિક્ષક આપનારો અને શિષ્ય લેનારો, શિક્ષક બોલનારો અને શિષ્ય સાંભળનારો; શિક્ષક કરનારો અને શિષ્ય જોનારો એવું નથી. શિક્ષણ એ સહજ પ્રક્રિયા છે, એકમાર્ગી રસ્તો નથી. શિક્ષણની પ્રક્રિયા શિક્ષકની ગેરહાજરીમાં પણ ચાલી શકે છે.

શિક્ષણનાં અનેક ઝરણાંઓમાંનું શિક્ષક એક મહત્ત્વનું ઝરણું ખરું પણ તે શિક્ષણનું એક માત્ર ઝરણું નથી જ. આ રીતે જોઈએ તો આપણી સૃષ્ટિ જ એક મહાન શિક્ષક છે. આપણે આગળ એક વ્યાખ્યા જોઈ જેમાં કુદરત તરફથી જે મળે તેને શિક્ષણ ગણવામાં આવ્યું છે. આમ કુદરત પણ આપણા માટે શિક્ષક છે. ગુરુ દત્તાત્રેયના કેટલા બધા ગુરુઓ હતા ? એમાંનાં ઘણાં તો માનવેતર પ્રાણીઓ અને નિર્જીવ પદાર્થો પણ હતાં. આ ઉદાહરણ શિક્ષણની વિશાળ પ્રક્રિયાની દૃષ્ટિએ કેટલું બધું અર્થસભર છે તે જોવાનું છે. એકલવ્યનું જ દૃષ્ટાંત લઈએ, ગુરુ વગર જ એણે જ્ઞાનોપાર્જન કર્યું અને તે પણ ગુરુની મદદ લેનારા શિષ્યને ચઢે તેવું !

ફોબેલે શિક્ષકને માળી કહ્યો છે. કદાચ શિક્ષકને માટેની આથી ચઢિયાતી ઉપમા બીજી ન હોઈ શકે. છોડના વિકાસમાં માળી મદદરૂપ જરૂર થાય છે પણ છોડના વિકાસનો બધો યશ માળીને નથી જ. છોડનું સંવર્ધન તેના આંતરિક તત્ત્વને કારણે થતું હોય છે અને વાતાવરણ પણ એમાં ભાગ ભજવે છે. આમ છોડના વિકાસની સ્વયંભૂ પ્રક્રિયામાં અનુકૂળતા કરી આપવાનું કામ માળી કરે છે. છોડના વિકાસની પ્રક્રિયાને મદદરૂપ થનાર 'માળી' એવું જરૂર કહી શકાય. ફોબેલ બાળકોને છોડ સાથે સરખાવે છે તેમાં પણ કેટલું બધું ઔચિત્ય રહેલું છે !

હવે 'વિકાસ' શબ્દ લઈએ. અહીં વિકાસ એટલે અપેક્ષિત અને ઇચ્છનીય શક્તિઓનો વિકાસ એવું છે. દુર્ગુણોના વિકાસને આપણે વિકાસ ન જ કહી શકીએ. શિક્ષણમાં માત્ર ગતિ નથી, પ્રગતિ પણ છે. આપણે મુંબઈ જવું હોય અને અમદાવાદ તરફની ગાડીમાં બેસીએ તો આપણે ગતિ કરી રહ્યા છીએ એમ તો કહેવાય. પણ પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ એમ ન કહેવાય. જે તરફ ગતિ કરવી જોઈએ તે તરફ ગતિ થાય. તો જ પ્રગતિ કહેવાય. વિકાસનું પણ તેવું જ છે. બાકી ચોરની શક્તિનો પણ વિકાસ તો થયો જ હોય છે ને ! દુર્યોધને અને રાવણે પણ ગતિ તો કરી જ હતી, પ્રગતિ નહોતી કરી. વિકાસની વાત કરીએ ત્યારે તેની આ ભદ્ર બાજુ ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

૩. શિક્ષણ અંગેના અનર્થો યા વિચારદોષો

પ્રાસ્તાવિક :

સામાન્ય માણસ કેળવણીને તેના ઔપચારિક અર્થમાં લેતો હોય છે. જ્યારે તે કેળવણીનો વિચાર કરે છે ત્યારે તેના મનમાં શાળા, શિક્ષક અને શિસ્તનો ભાવ હોય છે. જો શિક્ષણનો આવો જ અર્થ માન્ય રાખીએ તો માતાને શિક્ષક ન ગણી શકાય. એથી ઊલટું માતાને મહાન શિક્ષક ગણવામાં આવે છે. ખરેખર તો બાળકનું શિક્ષણ તો માતાના ગર્ભથી જ શરૂ થઈ જાય છે. શિક્ષણની પ્રક્રિયાને ભણતર સાથે ભેળવી દેવામાં આવે તે બરાબર નથી. પરિણામ સ્વરૂપે કેળવણી અંગે કેટલાક અનર્થો યા વિચારદોષો થવા પામ્યા છે જે નિચે પ્રમાણે છે.

(1) અક્ષરજ્ઞાન એટલે કેળવણી :

આપણો મોટામાં મોટો વિચારદોષ એ છે કે આપણે અક્ષરજ્ઞાનને કેળવણી માની બેઠા છીએ. પ્રૌઢશિક્ષણના વર્ગોમાં ભણ્યા પછી જેને સહી કરતા આવડે તેને પણ સાક્ષર કહે છે, અને તે બરાબર છે કારણ કે તેને અક્ષરજ્ઞાન છે. પરંતુ અક્ષરજ્ઞાન વગરનો માણસ શિક્ષિત હોય શકે ખરો ? જો જવાબ ‘ના’ હોય તો આપણે અકબરને અશિક્ષિત ગણવો પડશે.

ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો અક્ષરજ્ઞાન એ શિક્ષણ નથી પરંતુ શિક્ષણનું સાધન છે. અક્ષરજ્ઞાન ઉપરાંત શિક્ષણનાં બીજા અનેક સાધનો છે. આ અર્થમાં અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલો માણસ પણ અશિક્ષિત હોઈ શકે. આમ સમાજમાં બે પ્રકારના માણસો જોવા મળે છે (1) નિરક્ષર શિક્ષિતો (Educated Literates) અને (2) સાક્ષર અશિક્ષિતો (Uneducated Literates)

(2) શિક્ષણ એ એકમાર્ગી રસ્તો છે :

શિક્ષણને આપણે એકમાર્ગી રસ્તો માની બેઠા છીએ. શિક્ષક જાણે કે મોટી ટાંકી હોય અને શિષ્યની નાની ટાંકીમાં જ્ઞાનપ્રવાહ વહેતો હોય એમ માનીએ છીએ. અધ્યયન અને અધ્યાપનની પ્રક્રિયા તાણાવાણાની માફક વણાયેલી હોય છે. આ સંદર્ભમાં આચાર્ય વિનોબાજી કહે છે કે, ભારતની બધી ભાષાઓમાં ‘અધ્યયન’ અને ‘અધ્યાપન’ શબ્દો માટે જુદા ધાતુઓ નથી. પઢના - પઢાના, સીખના - સિખાના, શીખવું - શીખવવું વગેરે. જ્યારે અંગ્રેજીમાં બે જુદા શબ્દો છે- to teach અને to learn. ભણાવવામાં ભણવું, અધ્યાપનમાં અધ્યયન અને શીખવવામાં શીખવું અતર્નિહિત છે.

(3) શિક્ષણ એટલે માહિતીનું આદાન-પ્રદાન :

આજે આપણે માહિતીને મહત્વ આપતા થયા છીએ. વિદ્યાર્થીઓ ઘણું બધું જાણે એટલા માટે આપણને ઘણા બધા વિષયો - પાઠ્યપુસ્તકોની જરૂર પડે છે. આજનું શિક્ષણ માહિતીપ્રચૂર અને પુસ્તકપરસ્ત થઈ ગયું છે. આ પ્રકારના શિક્ષણનો વિરોધ ફ્રેન્ચ કેળવણીકાર રૂસોએ વિરોધ કર્યો છે. માહિતી એ જ્ઞાન નથી. ખૂબ માહિતી ધરાવનાર માણસ જ્ઞાની નથી ગણાતો. માહિતીને કેળવણીનું લક્ષ્યબિંદુ ન જ માની શકાય.

(4) શિક્ષણમાં માહિતી, જ્ઞાન અને ડહાપણનો સમન્વય :

શિક્ષણમાં માહિતી (information), જ્ઞાન (knowledge) અને ડહાપણ (wisdom) એ ત્રણેયનો સમન્વય થવો જરૂરી છે. તેમાં પણ સૌથી મહત્વનું છે - ડહાપણ (wisdom). કારણ કે ડહાપણના અભાવમાં જ્ઞાન નકામું છે જ્ઞાન તો રાવણ અને દુર્યોધનને પણ હતું. તેમ છતાં તેઓ અધર્મથી દૂર શક્યા નહોતા. વળી, માહિતીરૂપી રાખના ઢગલામાંથી જ્ઞાનના અંગારા હાથ લાગતા નથી અને તે અંગારા પણ ડહાપણના અભાવમાં કોઈવાર દઝાડે છે.

સમાપન :

શિક્ષણ માટે જરૂરી એવાં સુંદર મકાનો, સુંદર પાઠ્યપુસ્તકો, સુંદર પ્રયોગશાળાઓ, સુંદર લાઇબ્રેરી અને તમામ શૈક્ષણિક પ્રસાધનો હોય છતાં પણ જો શિક્ષણની પ્રક્રિયા માટેની ઊંડી સમજનો અભાવ હોય તો બધું ધૂળ પર લીંપણ સમજવું. તાલીમ આપવાથી તો પ્રાણીઓને પણ કેટલીક વસ્તુઓ ભણાવી શકાય છે. શિક્ષણનો ઉદ્દેશ આવા તાલીમ પામેલા સરકસના પ્રાણીઓ જેવા માણસનું નિર્માણ કરવાનો નથી.

4. ઔપચારિક અને અનૌપચારિક કેળવણી અને મહત્વ.**તફાવત :****પ્રાસ્તાવિક :**

માણસ જે પ્રકારના શિક્ષણને પ્રયત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કહે છે તેને ઔપચારિક કેળવણી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને જે પ્રકારનું શિક્ષણ માણસને સહજ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેને અનૌપચારિક શિક્ષણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઉપર્યુક્ત બન્ને પ્રકારની કેળવણીના લક્ષણો નચે પ્રમાણે છે.

ક્રમ	ઔપચારિક કેળવણી	અનૌપચારિક કેળવણી
1	કેળવણીના ઉદ્દેશો પણ ઔપચારિક હોય છે	કેળવણીનાં ઉદ્દેશો ઔપચારિક હોતા નથી.
2	કેળવણીના સાધનો અને પ્રયુક્તિઓ ઔપચારિક હોય છે.	કેળવણીના સાધનો અને પ્રયુક્તિઓ અનૌપચારિક હોય છે.
3	શિક્ષક અને શિષ્ય કેળવણી પ્રક્રિયા અંગે સભાન હોય છે. એકને લાગે છે કે હું ભણાવી રહ્યો છું અને બીજાને લાગે છે કે હું ભણી રહ્યો છું.	શિક્ષક અને શિષ્ય બે માંથી એકેયને ખ્યાલ પણ નથી હોતો કે શિક્ષણની પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે. બન્નેને માટે એ સહજ હોય છે. શિક્ષક ન હોય એમ પણ બને.
4	અભ્યાસક્રમ નિયત થયેલો હોય છે.	જડ અભ્યાસક્રમ જેવું હોતું નથી.
5	ચાલું શિક્ષણનું આયોજન રાજ્ય અથવા ખાનગી સંસ્થા દ્વારા થાય છે.	શિક્ષણનું આયોજન હોતું નથી અને તેમાં રાજ્યનું કે સંસ્થાનું સંચાલન હોતું નથી.
6	શિક્ષણની શરૂઆત અમુક ઉંમરે થાય છે અને તે અમુક વર્ષો સુધી ચાલે છે, પછી અટકી જાય છે.	શિક્ષણ આજન્મ અને આજીવન પ્રક્રિયા બની રહે છે.
7	પ્રયત્નપૂર્વકનું આયોજન વિદ્યાર્થીને પક્ષે માનસિક તાણ અને નીરસતામાં પરિણમે છે.	વિદ્યાર્થીને પક્ષે માનસિક તાણ હોતી નથી અને તેથી રસપૂર્ણ બને છે.

ઔપચારિક અને અનૌપચારિક કેળવણીનું મહત્વ

ઉપર્યુક્ત બન્ને પ્રકારની શિક્ષણ પ્રક્રિયામાંથી વધારે મહત્વ કોનું છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. વર્તમાન સમયમાં ઔપચારિક શિક્ષણ પ્રક્રિયાથી શિક્ષણ કાર્ય થાય છે જે સંસ્થાગત હોય છે અને શિક્ષક ઔપચારિક શિક્ષણ પ્રક્રિયા દ્વારા શૈક્ષણિક કાર્ય કરે છે.

- (1) ઔપચારિક કેળવણીની અસરો વ્યવસ્થિત અને લાંબો સમય ટકે એવી હોય છે જ્યારે અનૌપચારિક કેળવણીમાં બધું જ અચોક્કસ અને અનાયાસ હોય છે.
- (2) અનૌપચારિક કેળવણીની અસરો અચોક્કસ હોવાથી પરિણામનો ખ્યાલ બાંધી શકાતો નથી. ઔપચારિક કેળવણીમાં આનાથી ઉલટું છે. એમાં શિક્ષક પરિણામ વિશે કંઈક કહી શકે એવી સ્થિતિમાં હોય છે.
- (3) ઔપચારિક કેળવણી દ્વારા આપણે બાળકની અપરિપક્વ મનોદશા અને સામાજિક જરૂરીયાતો વચ્ચેનું અંતર ઘટાડી શકીએ છીએ. જો આપણે માત્ર અનૌપચારિક કેળવણી પર આધાર રાખ્યો હોત તો કદાચ માનવજાતની પ્રગતિ થઈ શકી ન હોત.
- (4) અનૌપચારિક શિક્ષણની ઉપેક્ષા થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે બાળક શાળામાં માત્ર છ કલાક જ ગાળતો હોય છે જ્યારે દિવસનો મોટો ભાગ તે શાળાની બહાર જ રહે છે. શાળાની બહાર હોય છે તે દરમિયાન અનૌપચારિક શિક્ષણ જ તેને મળતું હોય છે. વળી તે જીવનના બધા વર્ષો ઔપચારિક શિક્ષણ મેળવતો હોતો નથી.
- (5) શિક્ષણની બન્ને પ્રકારની પ્રક્રિયાઓ વચ્ચે કોઈ વિરોધાભાસ નથી. બન્ને એક-બીજાના પૂરક છે. જો કે આજની કેળવણીમાં સાહજિકતા લાવવાની જરૂર છે એ મુદ્દાની વાત ઉપર્યુક્ત ચર્ચા પરથી ફલિત થાય છે. શિક્ષણમાં આયોજન હોવું જોઈએ પરંતુ આયોજનામં જડતા ન હોવી જોઈએ.
- (6) સોરેન્સ નામના શિક્ષણવિદ શિક્ષણમાં જડતાનું ઉદાહરણ આપતા જણાવે છે કે, શાળામાં ગણિતનો તાસ ચાલતો હતો પણ બહાર સૂર્યગ્રહણ થઈ રહ્યું હતું. ગણિતમાં વિદ્યાર્થીઓનું જરા પણ ધ્યાન ન હતું. તેમનું મન ગ્રહણ વિશે કાંઈક જાણવા ઇચ્છતું હતું. પરંતુ શિક્ષકની બુદ્ધિને પણ ‘ગ્રહણ’ લાગ્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓ ન સાંભળે તો પણ તેઓ ગણિત ભણાવતા રહ્યા. વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકનો મુદ્દો ‘ગ્રહણ’ કરી શક્યા નહીં.

સમાપન :

શિક્ષણમાં એવા તો અનેક મુદ્દાઓ છે કે જે શિખવવા માટે પ્રકૃતિમાં બનતા બનાવોની તક ઝડપી લેવાની હોય છે. તેમાં જડ આયોજનને વળગી રહેવાનો દુરાગ્રહ રાખવો જોઈએ નહીં. વિજ્ઞાનનો શિક્ષક ‘પુષ્પ’ વિશે ભણાવે છે પણ પુષ્પ સુધી બાળકને લઈને જતો નથી. પ્રકૃતિથી દૂર રાખીને પ્રકૃતિ વિશે ભણાવે છે. આ બધા શિક્ષણમાં જે આયોજનની જડતા ધૂસી ગઈ છે તેના નમૂના

છે.

5. શિક્ષણ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ

પ્રાસ્તાવિક :

ભારતની ભૂમિ પર અનેક ઋષિમુનિઓએ પોતાના અંતરમનમાં ઊડા ઉતરીને સમાધિ અવસ્થામાં અંતિમ તત્ત્વ અંગેનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેને આપણે તત્ત્વજ્ઞાન કહીએ છીએ. આથી જ તત્ત્વજ્ઞાન માટે સંસ્કૃત શબ્દ દર્શન પ્રયોજવામાં આવે છે. આપણાં વેદો, ઉપનિષદો, ગીતા વગેરે આ પ્રકારના ઊડા અને ગહન ચિંતન મનનું પરિણામ છે. એટલું જ નહીં તેઓએ જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું તેનો પોતાના અને અન્યના જીવન વ્યવહારમાં અમલ કર્યો છે, કરાવ્યો છે. આજ તો શિક્ષણની પ્રક્રિયા બની રહે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ :

સામાન્ય રીતે તત્ત્વજ્ઞાન માટે પ્રયોજાતો સંસ્કૃત શબ્દ ‘દર્શન’ સંસ્કૃત ધાતુ દૃશ પરથી ઉતરી આવ્યો છે. જેનો અર્થ થાય છે જોવું, આત્મસાત કરવું, મનન પૂર્વક જોવું, હૃદય ગુહામાં ઊતરીને જોવું વગેરે. એ જ રીતે અંતિમ તત્ત્વનું દર્શન યા જ્ઞાન એટલે એટલે એટલે તત્ત્વજ્ઞાન એમ કહી શકાય. અંગ્રેજી ભાષામાં તત્ત્વજ્ઞાન માટે વપરાતો શબ્દ Philosophy કાંઈક આ જ પ્રકારના અર્થનો નિર્દેશ કરે છે. ગ્રીક ભાષાના બે શબ્દો Philo અને Sophia પરથી ઉતરી આવ્યો છે. જેનો અર્થ થાય છે ‘જ્ઞાન યા સાહપણ માટેનો પ્રેમ’ Love of wisdom, કશુંક નવું જાણવાની તાલાવેલી. પ્રાચીન ગ્રીક દાર્શનિક પ્લેટોએ તત્ત્વચિંતકની વ્યાખ્યા આપતા જણાવ્યું છે કે “જેને દરેક પ્રકારના જ્ઞાનમાં રસ છે, જેની શીખવાની ઉત્કંઠા છે અને જેને કદી તૃપ્તિ થતી નથી તેને યોગ્ય રીતે ફિલોસોફર કહી શકાય.”

જીવન અને તત્ત્વજ્ઞાનને ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. જેટલાં શિક્ષણના ક્ષેત્રો છે તેટલાં જીવનના ક્ષેત્રો પણ છે એને તેટલાજ તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રો છે. સમાજ, નીતિ, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, જગત, જીવ, ઇશ્વર, અર્થ, કાર્ય, ધર્મ, મોક્ષ, મૂલ્ય, સૌંદર્ય વગેરે શિક્ષણ-તત્ત્વજ્ઞાન-જીવનના સમાન તત્ત્વો રહ્યા છે. ત્યારે શિક્ષણ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ શું છે તે જાણવું જરૂરી બની જાય છે.

શિક્ષણ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ :

દરેક માણસને પોતાના જીવનની આગવી ફિલસૂફી હોય છે. આ ફિલસૂફી વ્યક્તિએ સ્વીકારેલા મૂલ્યો અને તેની રહેણીકરણીમાં પરિણમે છે. પરંતુ માણસ પોતાની ફિલસૂફી પોતાના વ્યક્તિગત જીવન પૂરતી મર્યાદિત રાખતો નથી. પોતાના વિચારો અને પોતાની ફિલસૂફી બીજાના મનમાં ઉતારીને સામાજિક પરિવર્તન કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. આમ કરવામાં જે વ્યક્તિને સફળતા મળે છે તેને આપણે નેતા યા ફિલસૂફ કહીએ છીએ. આ દૃષ્ટિએ શંકરાચાર્ય, બુદ્ધ, મહાવીર, ઇસુ

ખ્રિસ્ત, મહમદ પયગંબર, ગાંધીજી, માર્ક્સ, વગેરેએ વ્યક્તિ અને સમાજજીવનમાં પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમાં પરિવર્તન અને પરિમાર્જન કરવાની પ્રક્રિયાને જ આપણે શિક્ષણ કહીએ છીએ.

(1) શિક્ષણ એ તત્વજ્ઞાનની ગત્યાત્મક બાજુ છે.

સર જ્હોન એડમ્સ અનુસાર શિક્ષણ એ તત્વજ્ઞાનની ગત્યાત્મક બાજુ છે. તત્વજ્ઞાનને ક્રિયાત્મક માર્ગે વાળવાનું કાર્ય શિક્ષણ કરે છે. તત્વજ્ઞાન એ રસ્તો બતાવનારું પાટિયું છે. તત્વજ્ઞાન એ શક્તિ છે જ્યારે એ શક્તિને પ્રવાહિત કરવાનું કામ શિક્ષણ કરે છે. તત્વજ્ઞાનના અમલીકરણનો પ્રયત્ન શિક્ષણ કરે છે.

(2) શિક્ષણ અને તત્વજ્ઞાન એક સિક્કાની બે બાજુઓ જેવા છે.

તત્વજ્ઞાન અને શિક્ષણનો સંબંધ દર્શાવતા પ્રોફેસર જેઠમ્સ રોસ કહે છે કે, “તત્વજ્ઞાન અને શિક્ષણ જાણે કે એક સિક્કાની બે બાજુઓ છે. એક ચિંતનાત્મક બાજુ છે અને બીજી ક્રિયાત્મક બાજુ છે. વ્યક્તિ પોતે જે માનતી હોય તે બીજી વ્યક્તિ પણ માનતી થાય એ હેતુથી પોતાની માન્યતા ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર વ્યક્તિની અસર એટલે શિક્ષણ.”

(3) મોટાભાગના તત્વજ્ઞો શિણવિદો જ હતા.

ઘણાખરા તત્વચિંતકો મોટા કેળવણીકારો જ હતા એવું જોવા મળે છે. “અહમ્ બ્રહ્માસ્મિ” નો જાપ જપનારાઓ ઋષિમુનિઓ પણ ગુરુઓ જ હતા. સોક્રેટિસે અનૌપચારિક શિક્ષણનું કાર્ય કર્યું હતું. ટાગોરે પણ વિશ્વાત્માની ઉપાસના માટે શિક્ષક થવાનું પસંદ કર્યું હતું. ગાંધીજીએ શિક્ષણ ક્ષેત્રે નહ તાલીમની ભેટ આપી હતી. ઇંગ્લેન્ડના મહાન તત્વચિંતક બર્ટ્રાન્ડ રસેલે કેળવણી ઉપર પુસ્તક લખ્યું છે. જ્હોન ડ્યૂઇએ શિક્ષણ પર પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે.

સમાપન :

આમ, શિક્ષણ અને તત્વજ્ઞાન વચ્ચેનો સંબંધ ઘનિષ્ટ છે. જે માણસ પોતાના જ્ઞાનને, વિચારને, કલ્પનાને, દલીલોને, મૂલ્યોને અને અનુભવોને જીવનમાં કામે લગાડીને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત કરે છે તેને જ શિક્ષણ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે જોઇએ તો જીવન, શિક્ષણ અને તત્વજ્ઞાનનો સંબંધ પરસ્પરાવલંબી છે.

6. શિક્ષણમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનો ત્રિવેણીસંગમ

પ્રાસ્તાવિક :

માનવ શબ્દકોષમાં ત્રણ ધાતુઓ મહત્વના છે. એ ધાતુઓ છે જ્ઞા, કૃ અને ભજ. જ્ઞા એટલે

જાણવું, કૃ એટલે કરવું અને ભજ એટલે ભજવું. આ ત્રણ ધાતુઓમાં માનવજીવનનું રહસ્ય સમાયેલું છે. શાસ્ત્રો આ ત્રણ ધાતુઓનો સાચો અર્થ બતાવે છે. માનવે કંઈક જાણવાનું છે, જાણીને કંઈક કરવાનું છે અને તે ભાવપૂર્વક કરવાનું છે. તો શું માણસ કંઈ જાણતો નથી? શું તે કંઈ કરતો નથી ? શું તે કંઈ ભજતો નથી ? આ બધું તે કરતો હોવા છતાં પણ હંમેશાં તેણે જે જાણવું જોઈએ તે જાણતો નથી; જે ભજવું જોઈએ તે જ ભજતો નથી અને જે કરવું જોઈએ તે જ કરતો નથી. તેણે શું જાણવું, ભજવું અને કરવું જોઈએ એનો જવાબ ખોળવા માટે શિક્ષણનો આશરો લેવો પડશે.

આજે મનોવિજ્ઞાનને આપણે વર્તનના વિજ્ઞાન તરીકે ઓળખીએ છીએ. મનોવિજ્ઞાનમાં પણ વર્તન (behavior)ના ત્રણ મહત્વના મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે ગણાવવામાં આવે છે :

(૧) જ્ઞાન (knowledge) (૨) લાગણી (feeling) (૩) કાર્ય (action).

આ ત્રણેને મનોવિજ્ઞાનની પરિભાષામાં અનુક્રમે જાણવું (cognition), અનુભવવું (affection) અને કરવું (conation) એ રીતે ઓળખાવવામાં આવે છે. માનવના વર્તનને સમજવા માટે આ ત્રણ વાતો સમજવી પડે. માનવના વર્તનમાં પરિવર્તન આણવાની પ્રક્રિયાને જ શિક્ષણ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ પરિવર્તન યોગ્ય દિશામાં થવું જોઈએ, અપેક્ષિત દિશામાં થવું જોઈએ. કોઈ સજ્જન માણસ કાળક્રમે બગડી જાય તો પણ તેના વર્તનનું પરિવર્તન થયું ગણાય. પરંતુ એ અપેક્ષિત પરિવર્તન નથી. આ પરિવર્તન આણવું એટલે ઉપરના ત્રણ મુદ્દાઓમાં પરિવર્તન આણવું એમ કહી શકાય. પુરાણકારોએ એ ત્રણ મુદ્દાઓને જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ તરીકે ઓળખાવ્યા છે, જીવનમાં આ ત્રણેનો ત્રિવેણીસંગમ થવો જોઈએ. આજે આપણા શિક્ષણનો એક રોગ એ છે કે એમાં માત્ર જ્ઞાનને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે અને બીજા બે મહત્ત્વના મુદ્દાઓની ઉપેક્ષા થાય છે. જીવનમાં માત્ર જ્ઞાન, માત્ર કર્મ કે માત્ર લાગણીથી કામ ચાલતું નથી. ત્રણેનો સમન્વય જીવનને જીવવા યોગ્ય બનાવે છે, એ સમન્વય શિક્ષણ જ સાધી શકે.

7. શિક્ષણની સમાજશાસ્ત્રીય આધારશીલા

પ્રાસ્તાવિક :

જેમ જેમ સંસ્કૃતિનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ માનવીની પ્રવૃત્તિઓ વધુ ને વધુ જટિલ બનતી ગઈ. આદિમાનવથી શરૂ કરી આજ સુધી માનવી નવું નવું શીખતો આવ્યો, નવું શોધતો આવ્યો, નવું નવું વિચારતો આવ્યો છે. ટોળીના જીવનથી શરૂ કરી સભ્ય સમાજજીવન, રાષ્ટ્ર, રાજ્ય અંગે આગળ વધતો રહ્યો. પહેલાંના જેટલું આજનું માનવ જીવન સરળ રહ્યું નથી. માનવે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રગતિ કરી છે. માણસ પ્રકૃતિ પર પોતાનો અંકુશ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રયત્નમાં સમાજ, સંજોગો, શિક્ષણ, માનસિક અવસ્થા, આવેગો વગેરે મોટો ભાગ ભજવે છે. શીખવાની આ

પ્રક્રિયાના પરિણામ સ્વરૂપે શિક્ષણશાસ્ત્રનો વિકાસ થયો. કેળવણીના તત્ત્વજ્ઞાનના સંદર્ભમાં વિચાર કરતી વખતે શિક્ષણને સીધી રીતે અસર કરતા વિવિધ પાસાંઓને ધ્યાનમાં રાખવા અનિવાર્ય બની જાય છે. આ પાસાંઓ નીચે પ્રમાણે છે.

- (1) સમાજશાસ્ત્ર (Sociology)
- (2) તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy)
- (3) મનોવિજ્ઞાન (Psychology)
- (4) જીવશાસ્ત્ર (Biology)

ઉપર જણાવ્યા મુજબના બધા વિષયો શિક્ષણની પ્રક્રિયાને સીધી રીતે કે આડકતરી રીતે અસર કરતા હોય છે માટે તે શાખાઓ શિક્ષણની આધારશીલાઓ ગણી શકાય. અહીં આપણે સમાજશાસ્ત્રનો શિક્ષણની આધારશીલા તરીકે અભ્યાસ કરીશું.

શિક્ષણની સમાજશાસ્ત્રીય આધારશીલા :

ઘણાખરા પ્રાણી, પક્ષીઓ, કીટકો એવા છે જે સમૂહમાં રહેવાનું પસંદ કરે છે. માનવ પણ એક સામાજિક પ્રાણી છે. પરંતુ તે અન્ય જીવસમૂહ કરતાં જુદું સામૂહિક જીવન જીવે છે. માનવના સામાજિક જીવનની શરૂઆત કુટુંબથી શરૂ થઈ ગોત્ર, જાતિ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વસમાજ સુધી વિસ્તરે છે. તેમાં મૈત્રી, પ્રેમ, પરાસ્પરાવલંબન, સમૂહજીવન જેવા પાયાના મૂલ્યો તેની વિશેષતા છે. તમાંચે સમૂહજીવન સમાજ માટે મહત્વનું છે.

સમૂહજીવન :

સમાજ એ ટોળું નથી પણ વ્યવસ્થિત, અમુક નિયમો ધરાવતો, પ્રણાલીઓ, પરંપરાઓ અને સંસ્થાઓ ધરાવતો એક બૌદ્ધિક સમૂહ છે. તેના વગર માનવ પ્રતિભાનો વિકાસ થઈ શકતો નથી. ઘણી વખત સમાજમાં વિરોધી વિચારધારાઓ વચ્ચે અથળામણો થતી જોવા મળે છે. જો કે તેનાથી આખરે એક સમતુલિત વિરાધારા જન્મે છે. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતક હેગલે તેનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો છે જેને ડાયલેક્ટિકલ મેથડ (દ્વન્દ્વાત્મ પદ્ધતિ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઇતિહાસમાં ડોકિયું કરતા જણાઈ આવે છે કે બાળવિવાહ, સતિપ્રથા, બાળકીને દુધ પીતી કરવી, બહુપત્નીત્વ વગેરે જેવી પરંપરાઓનો વિરોધ થયો અને એક સમતુલીત સમાજ-વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી.

સમૂહજીવનના ફાયદા :

સમૂહજીવન જળવાઈ રહે છે તેનું કારણ એ છે કે તેને લીધે વ્યક્તિને અને સમગ્ર સમૂહને કેટલાક ફાયદા થાય છે. આ ફાયદાઓ નીચે મુજબ છે.

(1) સલામતી :

પેઢી દરપેઢી વ્યક્તિ પોતાના વારસદારો, જ્ઞાતિ કે સમાજ, રાષ્ટ્ર માટે એક પ્રકારનું બચાવ-મૂલ્ય (Survival Value) મૂકતી જાય છે. આ સલામતી (Security)ની ભાવના સમૂહજીવન માટે મહત્વની ભેટ છે. તેનાથી સમૂહજીવન ટકી રહે છે. કહેવાયું છે કે, સંઘે શક્તિ: કલૌ યુગે આ કેવળ કલયુગમાં જ નહીં પણ કોઈ પણ યુગમાં સમૂહના સભ્યો માટે બળ અને પ્રેરણાનું મહત્વનું સાધન રહ્યું છે.

(2) સહકારી પ્રવૃત્તિ :

સમાજના ઘણાં કાર્યો એક સહકારી સાહસ જેવા હોય છે. સમૂહના સભ્યો વચ્ચેનો સહકાર એ સમૂહ પાસે એવાં કાર્યો કરાવે છે જે કદાચ બધી વ્યક્તિઓના વ્યક્તિગત પ્રયાસો દ્વારા શક્ય નથી હોતાં. શરીરની બધી ઇન્દ્રિયો જેમ સમગ્ર રીતે આપણી શારીરિક ક્રિયાઓ ચલાવે છે તેવી રીતે સમાજના સભ્યોનું હોય છે. હાથ હાથનું કામ કરે અને આંખ આંખનું કામ કરે એવું આપણું શરીરતંત્ર હોવા છતાં એમાં સંકલન છે, સુસંવાદીપણું છે. હાથને વાગે તો આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગશે. આંખ એમ નથી વિચારતી કે હાથને વાગ્યું છે તેમાં મારે શું ! એ જ રીતે વ્યક્તિની દરેક પ્રવૃત્તિ લાકડા કાપવાથી માંડીને શાકભાજી પકવનારા, રસોઈ બનાવનારની બાબતમાં વિચારીએ તો ખ્યાલ આવે કે સમાજનું મહત્વ શું છે. એટલું જ નહીં વ્યક્તિગત સ્વાર્થ સાધવા માટે બીજાઓનો આધાર લેવો જ પડતો હોય છે.

(3) અનુભવસંચય :

આપણી પૂર્વપેઢીઓના જ્ઞાન, અનુભવ અને સંશોધનના પરિપાકરૂપે માનવજીવન વિકસતું હોય છે. આમ દરેક પેઢી પોતાને જે કંઈ મળ્યું હોય એમાં ઉમેરો કરે છે. શિક્ષણ સામાજિક ક્ષેત્રે બે કામ કરે છે – (1) જે છે તેને સાચવી રાખે છે. અને (2) જે છે તેમાં વધારો કરે છે.

આમ, સમાજનો ક્રમિક વિકાસ થતો રહે છે. દા.ત. ઇંગ્લેંડમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઈ તેમાં વરાળચંત્રની શોધે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. આ શોધ ભલે ગમેતેટલી મહત્વની હોય છતાં તે પહેલાં ચક્રની શોધનો પણ ફાળો છે એ કેમ ભૂલી શકાય ? આજની દરેક વસ્તુમાં ક્યાંકને ક્યાંક ચક્રનો ઉપયોગ થાય છે. ભૂતકાળનો આવો વારસો એ સમૂહજીવનની અતિ મૂલ્યવાન ભેટ છે. શિક્ષણ અનુભવ સંચય અને અનુભવ વધારી આ પ્રક્રિયામાં અવશ્ય મદદરૂપ થાય છે. એને લીધે જ મોટી મોટી શોધો થાય છે અને જ્ઞાન વિજ્ઞાનનો વિકાસ થતો રહે છે.

સમાપન :

કેળવણીના તત્ત્વજ્ઞાન અંતર્ગત શિક્ષણની સમાજશાસ્ત્રીય આધારશીલાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે કે, માનવજીવનને તેની વર્તમાન અવસ્થા સુધી પાંગરતા

સદીઓ પસાર થઈ ગઈ. આ સમય દરમિયાન માણસે અનૌપચારિક શિક્ષણની શરૂઆત કરી અને ઔપચારિક શિક્ષણની પ્રાપ્તિ પછી હરણફાળ ભરી છે. પરંતુ કેળવણીનું તત્ત્વજ્ઞાન આવશ્યક ત્યારે બને છે કે જ્યારે કેટલાક દૃશ્ય-અદૃશ્ય પરિબળો જેવા કે સમૂહભાવના, મૈત્રી, પ્રેમ, કરુણા, સહાવના, સહકાર જેવા મૂલ્યોને સ્થાન હોય. એ કાર્ય તત્ત્વજ્ઞાન કરે છે.

8. કેળવણી અને માનસશાસ્ત્રનો સંબંધ

પ્રાસ્તાવિક :

ડ્રીવર અનુસાર “શિક્ષણ એ એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં અને જે વડે બાળકનું જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય અને વર્તન ઘડાય છે, આકાર પામે છે.” અહીં ‘વર્તન’ શબ્દ શિક્ષણ અને માનસશાસ્ત્રનો “ગુરુતમ સાધારણ અવયવ” છે. શિક્ષણ માણસ પાસે જે વર્તનની અપેક્ષા રાખે છે તે પૂરી કરવા માટે બાળકની વૃત્તિઓ, જરૂરીયાતો, બાળકના તોફાનો અને તેની પૂર્વ ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી બને છે. આમ કરવામાં મનોવિજ્ઞાન સહાયક બને છે માટે કેળવણી અને માનોવિજ્ઞાનનો ઘેરો સંબંધ છે એમ કહી શકાય. આથી શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાનના નીચેના મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવી અનિવાર્ય બની જાય છે.

(1) અધ્યયનની પ્રક્રિયા :

માનસશાસ્ત્રમાં અધ્યયનની પ્રક્રિયા માટે કેટલાય નિયમો સૂચવવામાં આવ્યા છે – જેમ કે પુનરાવર્તનનો નિયમ, તત્પરતાનો નિયમ, અસરનો નિયમ વગેરે.

ઘણી વખત વ્યક્તિ પર્યાવરણને અનુકૂળ બને છે તો ઘણી વખત પર્યાવરણને પોતાને અનુકૂળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ કરવામાં તે સફળ કે નિષ્ફળ થાય છે તેમાંથી તે શીખે છે, તેનું પુનરાવર્તન કરે છે. ક્રિયાની પુનરાવૃત્તિ તેના સ્નાયુતંતુ અને મગજના સંવેદનવાહકોને પણ સુદૃઢ બનાવે છે જેને આપણે ‘શીખવું’ કહીએ છીએ.

બાળકની સાહજિક વૃત્તિઓને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણનું આયોજન થવું જોઈએ. જેમાં સાહજિક વૃત્તિઓ સંતોષાય છે તેમાં બાળક સરળતાથી, રસપૂર્વક ભાગ લે છે અને તે અસરકારક શિક્ષણમાં પરિણમે છે. આ માટે શિક્ષકે માત્ર શબ્દો દ્વારા જ નહીં પણ અનુભવમૂલક શિક્ષણ બનાવવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

(2) વ્યક્તિગત તફાવતો :

બાળકના રસ, વૃત્તિ, વલણ, બુદ્ધિમાં તફાવત હોવાનો. આ બધાને ધ્યાનમાં લીધા વગર શિક્ષણને અસરકારક બનાવી શકાય નહીં. અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે વ્યક્તિગત શિક્ષણ આપવું શક્ય છે ખરું ? આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે બે બાબત જરૂરી બને છે – (1) શૈક્ષણિક નિદર્શન અને (2) વ્યાવસાયિક નિદર્શન. આજે શાળામાં શૈક્ષણિક નિદર્શનના અભાવે શિક્ષણમાં બગાડ જોવા મળે

છે અને વ્યાવસાયિક નિદર્શનના અભાવમાં યોગ્ય વ્યવસાય માટે યોગ્ય માણસ મળતો નથી. ઉપરાંત વ્યક્તિગત તફાવતોને ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષણ કાર્ય કરવા માટે શાળામાં અભ્યાસક્રમોની સંખ્યા વધારવી, વર્ગોનું વિભાજન કરવાનું આયોજન કરવું જોઈએ.

(3) ઉત્તેજના (Motivation) :

જ્યાં સુધી બાળકને ‘આ ભણવા જેવું છે’ એમ ન લાગે ત્યાં સુધી શિક્ષણકાર્ય અસરકારક થયું છે એમ ન કહી શકાય. આથી બાળકને જો ભણવાનું પ્રયોજન યા સહેતુકતા ખબર હોય તો તો શિક્ષણકાર્ય સુદૃઢ અને લાંબા સમય સુધી યાદગાર બને છે. બાળક જે કંઈ શીખે છે તેના ઉદ્દેશોનો ખ્યાલ બાળકને હોય તો શીખવાની પ્રક્રિયા અસરકારક બને છે.

આ ઉપરાંત શિક્ષા અને શાબાશીને શિક્ષણમાં શું સ્થાન છે તેનો વિચાર પણ કરવો જોઈએ. શાબાશી બાળકને વધુ શીખવા પ્રેરે છે અને શિક્ષા કરતાં તે વધુ મદદરૂપ થાય છે. બાળક જે કંઈ શીખે છે તેમાં તેને મળતી સફળતા તેને વધુ શીખવા માટે ઉત્તેજિત કરે છે. માટે બાળકને તેની સફળતાની જાણ હોવી જોઈએ. એક સફળતા બીજી સફળતાની જનની છે.

(4) પ્રશિક્ષણ સંક્રમણ (Transfer of training) :

પ્રશિક્ષણ સંક્રમણના સિદ્ધાંતો અંગે મુખ્યત્વે બે મનોવૈજ્ઞાનિકોનાં નામો જાણીતા છે- એક થોર્નડાઇક અને બીજા જડ. આ બન્નના સિદ્ધાંતોએ પણ શિક્ષણના ક્ષેત્રે સીધી અસર કરી છે.

થોર્નડાઇકના મત પ્રમાણે પરિસ્થિતિઓમાં રહેલું સામાન્ય તત્વ સંક્રમણમાં મદદરૂપ થાય છે. ભૂગોળ અને ગુજરાતી કરતાં ભૂગોળ અને ઇતિહાસના વિષયોમાં સંક્રમણને વધુ અવકાશ છે. કારણ કે ભૂગોળ અને ઇતિહાસમાં સામાન્ય કહી શકાય એવું ઘણું છે. જડના મતે સંક્રમણનો આધાર જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓમાંથી સામાન્યિકરણ કરવાની શક્યતા પર રહેલો છે. ટૂંકમાં આ બન્ને સિદ્ધાંતોને આધારે કોઈ પણ વિષયમાં એક મુદ્દો શીખવતી વખતે બીજા વિષયનમાં જરૂર પડે તો બન્ને વચ્ચેની ગૂંથણી જો શિક્ષક કરી શકે તો શિક્ષણ અસરકારક બને છે. બીજા શબ્દોમાં તેને અનુબંધ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આજે વિષયો વિષયો વચ્ચેના અનુબંધ, અનુસંધાન, સંકલન કે સંક્રમણને ખૂબ મહત્વ આપવામાં આવે છે.

(5) બુદ્ધિ અને બુદ્ધિમાપન :

વીસમી સદીની શરૂઆતમાં બુદ્ધિમાપન કસોટીઓનો ઉપયોગ શિક્ષણના ક્ષેત્રે થવા લાગ્યો. જો બાળકનો બુદ્ધિઆંક જાણી શકાય તો બાળક શાળાકીય અભ્યાસમાં કેવી પ્રગતિ સાધી શકશે તેનો આછો પાતળો ખ્યાલ શિક્ષકને આવી શકે. ડિફરન્શિયલ એપ્ટિટ્યુડ ટેસ્ટ દ્વારા બાળકની ભાષા દ્વારા તર્ક કરવાની શક્તિ, સંખ્યા શક્તિ, અમૂર્ત તર્ક શક્તિ, યાંત્રિક તર્ક શક્તિ, ભાષાશક્તિનો ખ્યાલ આવી

શકે છે. વિદ્યાર્થી અમુક વિષયમાં નબળો હોય માટે તે મંદ બુદ્ધિનો છે એમ માની લેતાં પહેલાં જો તેને બુદ્ધિઆંક શિક્ષક જાણતો હોય તો બીજાં શક્ય કારણો શિક્ષક વિચારી શકે અને તે માટે યોગ્ય ઉપાયો યોજી શકે. વિદ્યાર્થીઓના બુદ્ધિઆંક પ્રમાણે અલગ વર્ગો કરીને અભ્યાસ કરવી શકાય.

(6) ક્રીડા :

મનોવૈજ્ઞાનિકો ક્રીડાને ઘણું મહત્વ આપે છે. તેઓના મતે ક્રીડા એ બાળકની સહજ પ્રવૃત્તિ છે. બાળકનું મન ક્રીડામાં પરોવાઈ જાય છે ત્યારે તેને શિક્ષણમાં રસ પડવા લાગે છે અને ધ્યાનની સમસ્યા ઉકેલાઈ જાય છે. ક્રીડાયુક્ત શૈક્ષણિક સાધનોથી બાળક શીખવા લાગે છે. તેમની પ્રવૃત્તિ આનંદજનક, સ્વયંસ્ફૂરિત અને સર્જનાત્મક બની રહે છે. તેની ઉર્મિઓને અભિવ્યક્ત થવાનો માર્ગ મળે છે. બાળકની કેળવણીમાં ક્રીડાનો ફાળો જેટલો આંકીએ એટલો ઓછો છે.

(7) વ્યક્તિત્વ (Personality) :

માનવપ્રતિભાના વિકાસમાં શિક્ષણ મહત્વનો ફાળો આપે છે. વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં આનુવંશિકતા અને પર્યાવરણ એ બે મહત્વના પરિબળો છે. અનુવંશની અસર બે રીતે વ્યક્તિત્વ પર પડે છે. એક તો, શારીરિક બંધરણ દ્વારા અને બીજી, જીવશાસ્ત્રના નિયમો દ્વારા. આ ઉપરાંત આપણું મજ્જાતંત્ર આપણા શરીરમાં રહેલા પિંડ (Glands) તથા આપણા લોહીનું રસાયણ આપણા વર્તનની કેટલીક ખાસિયતો નક્કી કરે છે.

વ્યક્તિત્વ વિકાસનું બીજું મહત્વનું બળ છે તે પર્યાવરણ. પર્યાવરણમાં ઘરનું પર્યાવરણ, માબાપ તથા બાળકનો સંબંધ, શાળાનું પર્યાવરણ, શિક્ષક-શિષ્ય સંબંધ, આર્થિક-રાજકીય-સામાજિક પરિબળો વગેરે અંગે શાળા બાળકના વ્યક્તિત્વ વિકાસ માટે ઘણું કરી શકે છે.

(8) મનોવિકાસની અવસ્થાઓ :

બાળકની મનોવિકાસની પણ અવસ્થાઓ હોય છે. પ્રત્યેક અવસ્થાની કેટલીક આગવી શૈક્ષણિક જરૂરીયાતો હોય છે. તે જરૂરીયાતને અનુરૂપ તેને શિક્ષણ મળવું જોઈએ. શિશુઅવસ્થામાં બાળકનું જીવન વૃત્તિજન્ય, અનુકરણશીલ અને ક્રિયાશીલ હોય છે. તેની કલ્પનાશક્તિ પ્રબળ હોય છે. આ અવસ્થામાં જ્ઞાનેન્દ્રિયોની તાલીમ, વાર્તાકથન, મોન્ટેસરી, કિન્ટરગાર્ટન, વગેરે પદ્ધતિ દ્વારા શિક્ષણ થવું જોઈએ. કિશોરાવસ્થામાં બાળકની સંઘવૃત્તિ પ્રબળ બને છે. બહારનું જીવન અને મેદાની રમતો તેને ગમે છે. વીરપૂજાની ભાવના જાગે છે. પ્રવાસ, પર્યટન, એન.સી.સી., સ્કાઉટિંગ, જૂથમાં અભ્યાસ, મહાપુરુષોની જન્મજયંતિઓની ઉજવણી એ બધી વાતો અગત્યની રહે છે. કુમાર અવસ્થામાં જાતીયતાની વૃત્તિ (Sex desire) પ્રબળ બને છે. માનસિક મૂંઝવણો જાગે છે. દિવાસ્વપ્નોમાં રાચે છે. પ્રેમ, વીરપૂજા, સુધારણા, સાહસ, સાહિત્ય-અભિરુચિ, કલાશોખ અને

આત્મપ્રકાશનનું પ્રાબલ્ય રહે છે. આથી આ અવસ્થાઓને અનુરૂપ શિક્ષણનું આયોજન થાય એ જરૂરી છે.

સમાપન :

શિક્ષણ અને મનોવિજ્ઞાનના સંબંધને દર્શાવતા ઉપરોક્ત મુદ્દાઓ ઉપરાંત બાળકની સાહજિક વૃત્તિઓને ધ્યાનમાં રાખીને શિક્ષણકાર્ય કરવામાં આવે તો શિક્ષણની પ્રક્રિયા સહજ, સરળ અને રસપ્રદ બની રહે છે. બાળકના અંતર-મનમાં જે પડેલું હોય છે તેને ઓળખીને, તેમની રૂચિ અને અભિરૂચિ પ્રમાણે અભ્યાસ ભણાવી શકાય છે. બાળકનો અધ્યયન પ્રવૃત્તિમાં સંપૂર્ણ સહકાર પ્રાપ્ત થાઈ શકે છે.

9. ધાર્મિક કેળવણીની આવશ્યકતા હેતુઓ

પ્રાસ્તાવિક :

રાષ્ટ્રજીવનમાં રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક પુનર્રચના અને નવનિર્માણની પ્રક્રિયાનું જબદસ્ત સાધન કેળવણી છે. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે થઈ રહેલી અભૂતપૂર્વ સિદ્ધિઓને લીધે જીવન વધુપડતું ભૌતિક પાર્શ્વ અને આર્થિક મૂલ્યોને મહત્વ આપનારું બની ગયું છે. પ્રજાના રાષ્ટ્રીય જીવનમાંથી નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો ખૂબ ઝડપથી સરી રહ્યા છે. તેમાંયે બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન કેળવણીને બિનધાર્મિક બનાવી દેવાઈ તેનું જ આ પરિણામ છે એવું વિચારકોને લાગવા માંડ્યું છે. અહીં આપણે ધાર્મિક કેળવણીની આવશ્યકતા અને કેટલાક હેતુઓનો અભ્યાસ કરીશું.

લોકશાહી રાષ્ટ્રમાં ધાર્મિક કેળવણીનું મહત્વ :

અમેરિકાના ભૂતપૂર્વ પ્રેસિડેન્ટ હેન્રી ટ્રુમેને ધર્મને જીવનનો ધ્રુવતારક બનાવવાની પોતાના દેશબંધુઓને સલાહ આપતા જણાવ્યું હતું કે, “આપણો ધર્મ આપણા હૃદયમાં જીવતો રહેવો જોઈએ, એ પણ તે કંઠાગ્ર કરેલા સ્તવનો કે નીતિનિયમોના સ્વરૂપમાં નહીં પણ એક જ્વલંત શ્રદ્ધાબળ તરીકે. ફક્ત આવી જ આધ્યાત્મિક શ્રદ્ધા યા ધર્મની સજીવ સ્વીકૃતિ જ આપણા દેશને ભાવિ કટોકટીમાંથી પાર પાડી શકે.”

સામ્યવાદી દેશોમાં ધાર્મિક કેળવણીનું મહત્વ :

માત્ર લોકશાહી રાષ્ટ્રોમાં જ નહીં પણ સામ્યવાદી રાષ્ટ્રોમાં પણ ધર્મની ખોટ સાલવા માંડી છે. રશિયા જેવા દેશમાં જ્યાં ક્રાંતિએ એવી પરિસ્થિતિ સર્જી હતી કે ધર્મ લોકજીવનમાંથી બાદ થઈ ગયો હતો ત્યાં પણ તેનો પ્રવેશ થઈ રહ્યો છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી ધર્મને રૂસી લોકજીવનમાંથી દૂર કરવાના પ્રયાસો નિષ્ફળ રહ્યા છે. અમેરિકા બિનસાંપ્રદાયિક ધ્યેયને વરેલો દેશ હોવા છતાં કેળવણીના સામાન્ય માળખામાં વિવિધ પ્રયોગો દ્વારા ધર્મને શિક્ષણક્ષેત્રે આણવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે.

ચારિત્ર્યઘડતરના સંદર્ભમાં ધાર્મિક કેળવણીનું મહત્વ :

ભારતીય માધ્યમિક શિક્ષણપંચે (1952-53) ચારિત્ર્યઘડતરના એક સાધન તરીકે ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણનું મહત્વ દર્શાવ્યું છે. તેમાં નોંધ્યું છે કે એ નિઃશંક છે કે, જ્યાં સુધી દેશના યુવાનોના માનસને કેટલાક ચોક્કસ નૈતિક સિદ્ધાંતોથી ઓતપ્રોત કરવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી કેળવણીનો સમગ્ર હેતુ સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં.

તાત્વિક રીતે ધાર્મિક કેળવણીનું મહત્વ :

માનવજીવનમાં તાત્વિક રીતે ધર્મનું મહત્વ રહ્યું છે. જો ધર્મને માનવજીવન સાથે વણી લેવો હોય તો તેની શરૂઆત બાળપણથી જ કરવી જોઈએ. બાલ્યાવસ્થાની સંસ્કારશીલ પ્રકૃતિ ધર્મના સંસ્કાર ઝીલવા માટે ખૂબ અનુકૂળ છે, તે સત્યનું પ્રતિપાદન ભારતની પ્રાચીન કેળવણી અને સંસ્કૃતિમાંથી મળી રહે છે.

બાલ્યાવસ્થાથી ધાર્મિક કેળવણીનું મહત્વ :

રામકૃષ્ણ યુનિવર્સિટી પંચે પણ ધાર્મિક સંસ્કારોની શરૂઆત બાલ્યાવસ્થાથી થાય એ હિતાવહ છે એવું સૂચવ્યું હતું. “જીવનની ધાર્મિક બાજુની ઓળખ જો બાળકને આપવામાં નહીં આવે તો તે તેના પૂર્ણ વિકાસથી વંચિત રહેશે, અને જો આ માર્ગદર્શનની જવાબદારી ઘર કે સમાજ પર છોડી દેવામાં આવશે તો તેથી કોમી ઝનૂન, અસહિષ્ણુતા અને સ્વાર્થનું પ્રમાણ દેશમાં વધવાની શક્યતા વધશે.”

સમાપન :

આમ, ધાર્મિક શિક્ષણનું મહત્વ વ્યક્તિ-સમષ્ટિના શ્રેય માટે ખૂબ જ મહત્વનું છે, અને જનકલ્યાણના આદર્શને વરેલા દેશે તેની સગવડ પોતાની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓ દ્વારા, વ્યક્તિના બાળપણથી જ શરૂ કરવી જરૂરી છે. ગાંધીજીની ટકોર પણ માર્મિક છે. તેઓ કહે છે કે, “જો ભારતવર્ષે આધ્યાત્મિક દેવાળું ફૂંકવાનું ન હોય તો પોતાના યુવકવર્ગને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું જોઈએ.”

10. કન્યા કેળવણીની સમસ્યા : (Problem of Girl Education)

કન્યા કેળવણી માટે નીચેની સમસ્યા જોવા મળે છે :

(૧) લિંગ અસમાનતા :

સમાજમાં છોકરી અને છોકરા માટે જાતિ ભેદ જોવા મળે છે. છોકરીઓને ઘરની ચાર દીવાલમાં કેદ રાખવામાં આવે છે. છોકરાઓને બધા જ પ્રકારની આઝાદી આપવામાં આવે છે.

જાતિભેદને કારણે છોકરીઓને સમાન પ્રકારનું શિક્ષણ મળતું નથી.

(૨) રૂઢિવાદી વિચાર :

ભારતમાં નિરક્ષરતાને કારણે સમાજમાં રૂઢિવાદી વિચારધારા પ્રવેશ કરી ગયો છે. છોકરી પરાયું ધન છે, તે વંશવેલો વધારવાનું જ કાર્ય કરી શકે. છોકરીઓને શિક્ષણ આપવાથી વંશની આબરૂને ખતરો ઊભો થાય છે. છોકરીઓને શિક્ષણ આપવામાં આવે તો ઘર સારી રીતે ચલાવી ન શકે. દેવીય કોપને કારણે વિધવા પણ થઈ શકે છે. આવી રૂઢિવાદી વિચારધારાને કારણે છોકરીઓને શાળાએ મૂકવાનું પસંદ કરતા નથી.

(૩) નિરક્ષરતાનું વધુ પ્રમાણ :

વાલીઓ વધુ પ્રમાણમાં અભણ છે. રૂઢિવાદી વિચારધારા ધરાવે છે. શિક્ષણનું મહત્વ સમજતા નથી. છોકરીઓને શાળાએ મોકલવાનું પસંદ કરતાં નથી.

(૪) સામાજિક સમસ્યા :

સમાજમાં બાળ-વિવાહ, દહેજ પ્રથા વગેરેને કારણે છોકરીઓને શિક્ષણ આપવાનું અભણ વાલી પસંદ કરતાં નથી. વાલીઓ અભણ હોવાથી રૂઢિવાદી વિચારધારા પ્રવર્તે છે. છોકરા અને છોકરી વચ્ચે ભેદભાવ પણ જોવા મળે છે. છોકરી એ પારકું ધન છે તેવી માન્યતા ધરાવે છે.

(૫) આર્થિક સમસ્યા :

વાલીઓની આર્થિક સ્થિતિ નબળી છે. ઘરની સંભાળ રાખવા માટે કે રોજીરોટી મેળવવા માટે કન્યાઓને શિક્ષણ આપવાનું પસંદ કરતાં નથી. શિક્ષણ આપવામાં આવે તો ખર્ચ પણ થાય અને જે આવક મળે તે પણ ઓછી થાય તે હેતુને કારણે કન્યાઓને શાળામાં મોકલવાનું વાલીઓ પસંદ કરતાં નથી.

(૬) ખામી ભરેલી શિક્ષણ વ્યવસ્થા :

હાલની શિક્ષણ વ્યવસ્થા ખામી ભરેલી છે. કન્યા શિક્ષણ મેળવે તો પણ તરત જ નોકરી મળતી નથી. વ્યવસાયિક દૃષ્ટિકોણનો વિકાસ કરે તેવી શિક્ષણ વ્યવસ્થા નથી. પાઠ્યપુસ્તક પણ દોષપૂર્ણ જોવા મળે છે. ભૌતિક સગવડતાઓનો અભાવ, માનવીય સંસાધનનો અભાવ વગેરેને કારણે કન્યાઓને શાળાએ મોકલવાનું વાલી પસંદ કરતાં નથી.

(૭) મહિલા શિક્ષકનો અભાવ :

શાળામાં મહિલા શિક્ષકનો અભાવ જોવા મળે છે. વાલીઓ પોતાની કન્યા પુરુષ શિક્ષક પાસે ભણે તેવું પસંદ કરતાં નથી. આથી કન્યાઓને શાળામાં મોકલતાં નથી.

(૮) હોસ્ટેલનો અભાવ :

શાળામાં જરૂરિયાત પ્રમાણે કન્યાઓ માટે નજીકમાં હોસ્ટેલની સગવડો ઊભી કરવામાં આવેલ નથી. ભૌતિક સગવડતાઓ પણ નથી. સારા ભોજનની વ્યવસ્થા નથી. ઘર અને શાળા વચ્ચે

અંતર જોવા મળે છે. ચાલીને શાળાએ જવું પડે છે તે વાલી પસંદ કરતાં નથી.

(૯) પુરુષ પ્રધાન સમાજ :

સમાજમાં સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે ભેદભાવ જોવા મળે છે. પુરુષના હુકમ પ્રમાણે સ્ત્રીઓએ કાર્ય કરવું પડે છે. કુટુંબમાં પુરુષ નેતા છે, તેનો હુકમ પરિવારના દરેક સભ્યોએ માનવો પડે છે. સ્ત્રીઓને સન્માન, તેમના વિચારો વગેરે લેવામાં આવતા નથી. સ્ત્રીનું સ્થાન કુટુંબમાં નીચું માનવામાં આવે છે.

(૧૦) રોજગારીલક્ષી શિક્ષણનો અભાવ :

શાળામાં રોજગારીને ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી. શિક્ષણ મેળવ્યા પછી તરત જ નોકરી મળતી નથી. રોજગારી દૃષ્ટિકોણ વિકસાવે તેવી શિક્ષણ વ્યવસ્થા નથી. આથી કન્યાને શિક્ષણ મેળવવામાં અવરોધો નડે છે.

(૧૧) અપવ્યયનું વધુ પ્રમાણ :

શાળામાં આર્થિક પરિસ્થિતિ નબળી હોવાથી અપવ્યયનું વધુ જોવા મળે છે. વહેલા લગ્ન થવાથી કે રોજગારી માટે મોકલવાને કારણે અપવ્યયનું પ્રમાણ વધી જાય છે. (૧૨) સ્થગિતતાનું વધુ પ્રમાણ : શાળામાં કન્યાઓની અનિયમિત હાજરી હોવાથી સ્થગિતતાનું વધુ પ્રમાણ જોવા મળે છે. એક જ ધોરણમાં વધુ સમય રહેવાને કારણે વાલીઓ કન્યાઓને શાળામાંથી ઉઠાડી લે છે.

(૧૩) શાળાએ આવવા માટે સાધનોનો અભાવ :

કન્યાઓને શાળાએ આવવા માટે સાધનોનો અભાવ જોવા મળે છે. શાળા અને ઘર વચ્ચે વધુ અંતર હોય તો કન્યાઓએ શાળાએ ચાલીને આવવું પડે, એકલા શાળાએ મોકલવાનું પસંદ કરતા નથી. પરા વિસ્તારમાં અન્ય સાધનોનો અભાવ જોવા મળે છે.

(૧૪) ઘર અને શાળા વચ્ચે વધુ અંતર :

ઘર અને શાળા વચ્ચે વધુ અંતર જોવા મળે છે. શાળાએ આવવા માટે અન્ય કોઈ સગવડતાઓ નથી. કન્યાઓ શાળાએ ચાલીને આવે તેવું વાલી પસંદ કરતા નથી. ઋતુઓની અસર પણ થાય છે. રસ્તાઓ પણ સારા હોતા નથી. વર્ષા ઋતુમાં આવવા-જવા માટે મુશ્કેલી ઊભી થાય છે.

11. કન્યા કેળવણીનું મહત્વ

કન્યા કેળવણીનું ખૂબ જ મહત્વ રહેલું છે. કન્યાઓને કેળવણી આપવાથી સામાજિક પરિવર્તન લાવવામાં મદદરૂપ થાય છે. માતા પોતાના બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. કન્યા શિક્ષિત હોય તો તેનું કુટુંબ શિક્ષિત બની જાય છે. કન્યા કેળવણીનું મહત્વ નીચેની બાબતો માટે આવશ્યક છે.

(૧) કુટુંબનો વિકાસ કરવા :

કુટુંબનો વિકાસ સ્ત્રીઓ પર આધારિત છે. તે વધુ સમય ઘરમાં રહે છે. બાળકનો વિકાસ કરવો, સારા સંસ્કાર આપવા, કુટુંબમાં હકારાત્મક ભાવનાઓનો વિકાસ કરવો, કુટુંબમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો વગેરે બાબતો સ્ત્રીઓ ઉપર આધારિત છે. ભણેલી સ્ત્રી પોતાની કન્યાને શિક્ષણ આપવામાં માને છે.

(૨) યોગ્ય સંતાન મેળવવા :

સ્ત્રીઓના ગર્ભમાં બાળક નવ માસ રહે છે. તેનો યોગ્ય વિકાસ થાય તે જરૂરી છે. ભણેલી સ્ત્રી હોય તો પોતાના બાળકની ગર્ભમાં સારી રીતે સાર સંભાળ રાખી શકે છે. આથી યોગ્ય સંતાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૩) આર્થિક સ્વાવલંબન મેળવવા :

દૈનિક વ્યવહારમાં શિક્ષિત સ્ત્રીઓ સારી રીતે કરી શકે છે. નાણાંનો યોગ્ય વ્યવહાર કરી શકે છે. કરકસરભર્યો ઉપયોગ કરી શકે છે. કન્યાઓને આર્થિક પરિસ્થિતિ નબળી હોવાથી શિક્ષણ આપવામાં અવરોધક બને છે. નાણાંની બચત કરી કન્યાઓને શિક્ષણ આપવામાં મદદરૂપ થાય છે.

(૪) રાષ્ટ્રીય એકતા લાવવા :

રાષ્ટ્રીય એકતા લાવવામાં સ્ત્રીઓની ભૂમિકા મહત્વની છે. શાળામાંથી રાષ્ટ્રીય એકતા લાવવામાં મદદરૂપ થાય છે. રાષ્ટ્રનો વિકાસ કરવા માટે રાષ્ટ્રીય એકતા જરૂરી છે.

(૫) સાંસ્કૃતિક સંરક્ષણ લાવવા :

શાળામાંથી કન્યાઓને સંસ્કૃતિની માહિતી આપવામાં આવે છે. પોતાના કુટુંબમાં સંસ્કૃતિનો વિકાસ ભણેલી સ્ત્રીઓ કરી શકે છે. કુટુંબની સંસ્કૃતિના વિકાસની સાથે સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિકાસ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. ભણેલી સ્ત્રીઓ સંસ્કૃતિના વિકાસમાં હકારાત્મક વલણ અપનાવે છે. ભણેલી સ્ત્રીઓ સંસ્કૃતિના સંરક્ષણમાં પોતાનો ફાળો આપી શકે છે. (૬) નેતૃત્વનો વિકાસ કરવા :

શાળામાંથી કન્યાઓને નેતૃત્વનો વિકાસ કરવા માટે મદદરૂપ થાય છે. શાળામાંથી કુટુંબ, સામાજિક, આર્થિક, રાજનૈતિક પ્રબંધ વગેરે ક્ષેત્રોમાં નેતૃત્વ લેવા માટે તૈયાર થાય છે. કન્યાઓને શાળામાંથી જ નેતૃત્વના ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૭) જાગૃતતા લાવવા :

સમાજમાં રૂઢિગત માન્યતા, કુરિવાજો, દહેજ, અંધશ્રદ્ધા વગેરે ઘર કરી જાય છે. સ્ત્રી ભણેલી હોય તો આ બાબતોથી દૂર રહે છે. બાળ-વિવાહ વગેરેથી પણ દૂર રહે છે. સામાજિક પરિવર્તન લાવવામાં જાગૃતિ આવે છે. કુટુંબની સંભાળ સારી રીતે લઈ શકે છે.

(૮) સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે જાગૃતતા લાવવા :

ભણેલી સ્ત્રી સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે જાગૃત બને તે જરૂરી છે. કુટુંબ સારી રીતે સંભાળી શકે છે. સારો

પૌષ્ટિક ખોરાક લેવો, નાના બાળકોને કેવો ખોરાક આપવો તે ભણેલી સ્ત્રી સમજી શકે છે. કુટુંબને આરોગ્ય બાબત અંગે ખૂબ જ કાળજી લઈ શકે છે.

(૯) સામાજિક કુરિવાજો દૂર કરવા :

સમાજમાં સામાજિક કુરિવાજો જોવા મળે છે. અભણ સ્ત્રી હોય તો કુરિવાજો વધુ જોવા મળે છે. સ્ત્રી શિક્ષિત હોય તો કુરિવાજોથી દૂર રહે છે. કુટુંબનો વિકાસ થાય તે રીતે ભણેલી સ્ત્રી વિચારે છે. બાળલગ્ન, અંધશ્રદ્ધા વગેરેથી દૂર રહે છે.

(૧૦) બંધારણનું રક્ષણ કરવા :

શિક્ષિત સ્ત્રીઓ બંધારણનું રક્ષણ કરી શકે છે. બંધારણમાં ૬ થી ૧૪ વર્ષના બાળકો માટે મફત, ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક શિક્ષણ આપવાની જોગવાઈ છે. શિક્ષિત સ્ત્રી પોતાના બાળકોને શાળાએ મોકલે છે. તે શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજે છે. છોકરા અને છોકરીને સમાન અધિકાર આપે છે. બંને માટે સમાન ખર્ચ કરે છે.

(૧૧) સભ્ય સમાજની સ્થાપના કરવા :

ભણેલી સ્ત્રી સારા સમાજની સ્થાપના કરી શકે છે. કુટુંબનો વિકાસ કરી શકે છે. આથી સારો સમાજ ઊભો થાય છે.

12. ધાર્મિક માનવતાવાદી કેળવણી Religious humanism or ethical humanism

પ્રસ્તાવિક :

ધાર્મિક માનવતાવાદ અથવા નૈતિક માનવતાવાદ એ માનવીય જરૂરિયાતો, રૂચિઓ અને ક્ષમતાઓને કેન્દ્રમાં રાખતા સમૂહગત સંસ્કારો અને સમૂહગત પ્રવૃત્તિ સાથે અદેવવાદી માનવતાવાદી નૈતિક ફિલસૂફીનું એકીકરણ છે. સ્વ-વર્ણિત ધાર્મિક માનવતાવાદીઓ બિનસાંપ્રદાયિક માનવતાવાદીઓથી અલગ પડે છે યા તેઓ નિરિશ્વરવાદી માનવતાવાદી જીવન વલણને બિન-અલૌકિક "ધર્મ" તરીકે માને છે અને સામૂહિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને આયોજન કરે છે.

ધાર્મિક માનવતાવાદીઓ સામાન્ય રીતે 21 મી સદીમાં એથિકલ કલ્ચર અથવા એથિકલ હ્યુમનિઝમની છત્ર હેઠળ આયોજન કરે છે. તે મોટે ભાગે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની ઘટના છે; બ્રિટિશ નૈતિક સંસ્કૃતિની ચળવળ 19મી સદીના અંતમાં અને 20મી સદીની શરૂઆતમાં ખૂબ જ સક્રિય હતી. પરંતુ 1960 ના દાયકા સુધીમાં મોટાભાગે તેના "ધાર્મિક" ફસાણો છોડી દીધા હતા, અને માનવતાવાદને ધાર્મિક ઓળખ તરીકે ઓછો અને નૈતિકતા અને નીતિશાસ્ત્ર પ્રત્યેના તર્કસંગત અને બિન-ધાર્મિક વલણને વર્ણવવા માટે ઉપયોગી લેબલ તરીકે વધુ ભાર મૂક્યો હતો. નૈતિક સંસ્કૃતિ અને ધાર્મિક માનવતાવાદ જૂથો સૌપ્રથમ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં યુનિટેરિયન પ્રધાનો દ્વારા રચાયા હતા, જેઓ

ભગવાનમાં માનતા ન હતા, ફેન્ય ફિલસૂફ ઓગસ્ટે કોમ્ટેની વિચારસરણીથી પ્રભાવિત બિનસાંપ્રદાયિક ધર્મ બનાવવાની કોશિશ કરતા હતા.

1850 ના દાયકામાં, સમાજશાસ્ત્રના પિતા ઓગસ્ટ કોમ્ટેએ, "માનવતાનો ધર્મ" ની સ્થાપના, વિધાયકતાવાદની સ્થાપના કરી હતી. ઓગસ્ટ કોમ્ટે ફ્રેંચ સમાજવાદના પિતા, ક્લાઉડ હેનરી ડી રુવરોય, કોમ્ટે ડી સેન્ટ-સિમોનના વિદ્યાર્થી અને સચિવ હતા. ઓગસ્ટે કોમ્ટેએ "પરમાર્થવાદ" શબ્દની રચના કરી હતી.

"જ્યારે નાસ્તિકવાદ એ માત્ર માન્યતાની અભાવ છે, માનવતાવાદ એ વિશ્વ પ્રત્યેનું સકારાત્મક વલણ છે, જે માનવ અનુભવ, વિચાર અને આશાઓ પર કેન્દ્રિત છે."

નૈતિક સંસ્કૃતિ

નૈતિક સાંસ્કૃતિક ચળવળની સ્થાપના 1876 માં કરવામાં આવી હતી. ચળવળના સ્થાપક, ફેલિક્સ એડલર, ફ્રી રિલિજિયસ એસોસિએશનના ભૂતપૂર્વ સભ્ય હતા. એક નવા ધર્મ તરીકે નૈતિક સંસ્કૃતિની કલ્પના કરવામાં આવી હતી જે તમામ ધર્મોના હૃદયમાં નૈતિક સંદેશને જાળવી રાખતી અને તેને ઉન્નત કરતી વખતે પરંપરાગત ધર્મોના સંચિત અવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોને દૂર કરશે.

એડલર માનતા હતા કે પરંપરાગત ધર્મો આખરે વૈજ્ઞાનિક વિશ્વ દૃષ્ટિકોણ સાથે અસંગત સાબિત થશે. તેમને લાગ્યું કે ધર્મના મહત્વના પાસાંઓને આપણા માર્ગમાંથી બાજુએ મૂકી દેવા જોઈએ નહીં. ધર્મોએ સારા કાર્યોને પ્રોત્સાહિત કરવામાં મહત્વપૂર્ણ કાર્યો પૂરા પાડ્યા છે. અને ધર્મોએ વિશ્વ વિશે મહત્વપૂર્ણ સત્ય શીખવ્યું છે. જો કે આ સત્યો રૂપકો દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા હતા જે હંમેશા વિશ્વનાં આધુનિક સમજ માટે અનુકૂળ ન હતા. ઉદાહરણ તરીકે, એકેશ્વરવાદી ધર્મો સરમુખત્યારશાહી રાજાશાહીના રૂપક પર આધારિત હતા, જ્યાં લોકશાહી સંબંધોને હવે આદર્શ તરીકે સમજવામાં આવ્યા હતા.

શરૂઆતમાં, નૈતિક સંસ્કૃતિ સમારંભ અને ધાર્મિક વિધિઓમાં બહુ ઓછી સામેલ હતી. તેના બદલે, નૈતિક સંસ્કૃતિ લોકોના જીવનમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવવાની અને અંતિમ સત્તાના મુદ્દાઓને સંબોધવાના અર્થમાં ધાર્મિક હતી. કેટલાક નૈતિક સમાજોએ પછીથી વિશેષ સમયને દર્શાવવા અથવા માનવતાવાદી આદર્શોની મૂર્ત યાદગીરી પ્રદાન કરવાના સાધન તરીકે ધાર્મિક વિધિને ઉમેરી છે.

ધાર્મિક માનવતાવાદી શિક્ષણ Religious Humanistic Education :

સમાજ હાલમાં નૈતિક કટોકટીનો સામનો કરી રહી છે, પછી ભલે તે નાના બાળકોમાં હોય, પુખ્ત વયના લોકો અને માતાપિતા હોય. વિદ્રોહ, ગુનાહિતતા અને સ્વાર્થના વલણથી દૂર રહેલા

ધાર્મિક માનવતાવાદી સમુદાયોના સ્વરૂપમાં સમુદાય દ્વારા મનોબળની ખૂબ જ જરૂર છે. જો કે, વાસ્તવિકતા હજુ પણ સમાજની અપેક્ષાઓથી ઘણી દૂર છે. આવી ઘણી બાબતોને છે જેમાંથી એક શિક્ષણમાં જાગૃતિનો અભાવ છે, માતા-પિતાનું પાલન-પોષણ સારું નથી અને ખરાબ વાતાવરણ છે. આ માનવતાવાદી શિક્ષણની કલ્પનાની વિરુદ્ધ છે. માનવતાવાદી શિક્ષણ માનવીય મૂલ્યોનું સમર્થન કરે છે, સક્ષમ માણસો ગતિશીલ સમાજ બનાવે છે, માનવીય ગૌરવને નષ્ટ કરે એવો કોઈ મુદ્દો અહીં નથી. આ કિસ્સામાં, આપણે અહીં સમુદાયમાં ધાર્મિક માનવતાવાદી શિક્ષણના વિકાસ વિશે જાણવા માંગીએ છીએ. પ્રથમ, જે લોકો માનવતાના મૂલ્યો વિકસાવે છે અને ધાર્મિક મૂલ્યો અનુસાર ધાર્મિક માળખામાં રહે છે. બીજું, ધાર્મિક માનવતાવાદી સમુદાયો નક્કી કરે છે. ત્રીજું, જ્યાં સુધી માનવતાવાદી અને ધાર્મિક સમુદાયો આખરે જાગૃત ન થાય ત્યાં સુધી અન્ય ધાર્મિક સમુદાયોમાં માનવ સમાજના વિકાસ માટેના પગલાં હકારાત્મક મૂલ્યો વિકસાવે છે, સમુદાયને નૈતિક સંદેશ શીખવે છે.

નૈતિકતા એ વ્યક્તિત્વનું એક પાસું છે જે વ્યક્તિ સામાજિક જીવન સાથે સુમેળ, ન્યાયી અને સંતુલિત સંબંધ સ્થાપિત છે. નિયમિતતા, વ્યવસ્થા અને સુમેળથી ભરપૂર શાંતિપૂર્ણ જીવનની અનુભૂતિ કરવા માટે નૈતિક વર્તન જરૂરી છે.

દરેક સમાજમાં માનવ વર્તન અને માનવ સમાજ જેમાં તે સ્થિત છે તેના નિયમોને સંચાલિત કરતા નિયમોની વ્યવસ્થા હોય છે. કારણ કે નૈતિકતા એ સમુદાયના જૂથો સાથે સામાજિકકરણમાં વ્યક્તિગત વર્તનનું નિયમનકાર છે. સમાજમાં નૈતિકતા વધવાથી તેમાં સામાજિક જીવન શાંતિનો અનુભવ કરશે. તેનું પાલન કરવું આવશ્યક છે કારણ કે સામાજિક સંસ્થામાં અસ્તિત્વ ધરાવતા સમુદાયો વચ્ચે વ્યવસ્થાપન, વ્યવસ્થા જાળવવા અને સંવાદિતા જાળવવું નૈતિકતાનું કાર્ય છે.

કિશોરો અથવા બાળકો કે જેઓ હજુ પણ શિક્ષણની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે તેઓને નૈતિક સમસ્યાઓની વારંવાર રજૂઆત કરવામાં આવે છે. દરરોજ લોકો હંમેશાં વિવિધ સમુદાયના વર્તનની પેટર્ન રજૂ કરતા હોય છે. નૈતિક સમસ્યા એ સહિયારી જવાબદારી છે, દરેક વ્યક્તિની જવાબદારી નથી. હકીકતની વારંવાર નોંધ લેતા ઓનલાઈન મીડિયા, અથવા વિચલિત વર્તણૂકોની ચર્ચા કરતા મીડિયા લેખન નૈતિકતા સાથે સંબંધિત છે, પછી ભલે તે બાળકો, કિશોરો અને પુખ્ત વયના લોકો દ્વારા કરવામાં આવે. કિશોરાવસ્થામાં અપરાધની વધતી જતી ટકાવારી અને વધુને વધુ જટિલ સમસ્યાઓનો અનુભવ કરાવે છે.

વસ્તુઓ વ્યક્તિની અંદર અને બહારની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ સાથે વ્યક્તિગત સ્વના નૈતિક વિકાસને અસર કરે છે. કિશોરોને નૈતિક શિક્ષણ માત્ર થિયરીથી શીખવવામાં આવવાનું નથી પરંતુ

વ્યવહારમાં કરાવવાનું છે. જો કિશોરોને સારી નૈતિકતા શીખવવામાં આવતી હોય તો કિશોરોને સારા સમાજીકરણના વાતાવરણમાં આમંત્રિત કરો.

બાળકોનું પર્યાવરણ પાત્ર નિર્માણ માત્ર તે વાતાવરણમાં જ નહીં જેમાં રમવાનું હોય છે. જો કે, બાળક ચારિત્ર્યની રચનામાં પરિવાર અને શાળાની પણ ખૂબ મોટી ભૂમિકા હોય છે. કારણ કે તેમાં વ્યક્તિઓના નૈતિક મૂલ્યો અને વલણો વિકસે છે અને ખીલે છે.

એરિસ્ટોટલના મતે મેન એ ઝૂન પોલિટિકોન (Zoon politicon) એ એક શબ્દ છે જેનો ઉપયોગ એરિસ્ટોટલ દ્વારા સામાજિક પ્રાણીનો ઉલ્લેખ કરવા માટે કરવામાં આવેલ છે. સમજો કે માણસોએ સમાજમાં રહેવાનું અને એકબીજા સાથે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરવાનું પૂર્વનિર્ધારિત કર્યું છે, જે માણસને પ્રાણીઓથી અલગ પાડે છે. માનવ સ્વભાવ મારી સાથે જીવી શકતો નથી. તેથી, સામાજિકીકરણ વ્યક્તિઓના નૈતિક વર્તન-પેટર્નને પ્રભાવિત કરી શકે છે. સારા સમાજીકરણના લોકોને ધાર્મિક માનવતાવાદી સમુદાયો બનાવવા અને શાંતિ, શિષ્ટાચાર, શિસ્ત, સ્વચ્છતા, સંવાદિતા જાળવી રાખવા માટે કેવી રીતે આમંત્રિત કરવા. આ તે છે જે આખરે માનવતાવાદી સિદ્ધાંતમાં રજૂ થયું અને શીખવાની શિયરીમાં વિકસિત થયું.

માનવતાવાદી દૃષ્ટિકોણ કેળવવો કે શીખવું એ માત્ર જ્ઞાનાત્મક ગુણોનો વિકાસ નથી, પણ એક એવી પ્રક્રિયા છે જે વ્યક્તિની અંદર થાય છે જેમાં તમામ અસ્તિત્વમાં રહેલા ક્ષેત્રોનો સમાવેશ થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, શીખવા માટેનો માનવતાવાદી અભિગમ વિદ્યાર્થીઓની લાગણીઓ અથવા ભાવનાત્મક અભિગમોનો ખુલ્લા સંચાર અને મૂલ્યોના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે.

માનવ વ્યક્તિ બદલી શકાય છે કારણ કે તે કંઈક દ્વારા પ્રભાવિત છે. કારણ કે ખાનગી અને અંગત સ્વરૂપને શિક્ષણ આપવાના પ્રયાસો થયા છે. જાહેર જીવન એકબીજાને પ્રભાવિત કરે છે, જે એકબીજા સાથે જોડાયેલા વર્તન અને ક્રિયાઓ એક નિયમ પર આધારિત છે અને જે તેનું ઉલ્લંઘન કરે છે તેને તેની જોગવાઈઓ અનુસાર મંજૂરી આપવામાં આવશે.

દરરોજ લોકો હંમેશાં નાના કે મોટા સમુદાય અથવા સામાજિક જૂથો સાથે મળે છે. અને આ દરેક સામાજિક જૂથોમાં સામાજિક જૂથને સંચાલિત કરતા નિયમો અથવા કાયદાઓ અને વ્યક્તિગત સ્વના વ્યક્તિત્વની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા હોય છે.

માનવતાવાદી શિક્ષણ Humanist Education

ઈન્ડોનેશિયન શબ્દકોશમાં માનવતાવાદી શબ્દ મળી શકે છે જે મૂળ શબ્દ હ્યુમનમાંથી તમામ પ્રકારના ડેરિવેટિવ્સ સાથે ઉતરી આવ્યો છે, જે તમામના એકબીજા સાથે અલગ અલગ અર્થ છે. માનવ શબ્દોનો અર્થ છે:

(1) માનવ સ્વભાવ, (2) માનવીય (સદાચારી, ઉમદા મન, અને તેથી વધુ).

માનવતાવાદી શબ્દનો અર્થ:

(1) જેઓ માનવતાના સિદ્ધાંતો પર આધારિત બહેતર સામાજિક જીવન માટે ઝંખના કરે છે અને સંઘર્ષ કરે છે, માનવીના હિતોના સેવક છે.

(2) વિચારધારાના અનુયાયીઓ જે મનુષ્યને સર્વોપરી વસ્તુ માને છે.

માનવતાવાદ (માનવતાવાદ: અંગ્રેજી) શબ્દનો અર્થ થાય છે:

(1) પ્રવાહ માનવતાની ભાવનાને પુનર્જીવિત કરવાનો અને સામાજિક જીવનને વધુ સારી બનાવવાની આશા રાખે છે.

(2) સમજો કે જે માણસને સૌથી મહત્વપૂર્ણ અભ્યાસના પદાર્થ તરીકે માને છે. કારણ કે આ સમજ તર્કસંગત વ્યક્તિઓને સૌથી વધુ મૂલ્ય તરીકે માને છે, છેલ્લા મૂલ્યના સ્ત્રોત તરીકે અને અલૌકિક ખ્યાલોના સંદર્ભ વિના તર્કસંગત અને અર્થપૂર્ણ રીતે વ્યક્તિઓના સર્જનાત્મક વિકાસ અને નૈતિક વિકાસના ફલિનીકરણ પર કામ કરે છે.

(3) પુનરજાગરણ યુગનો પ્રવાહ જે ઉત્તમ સાહિત્યને સમગ્ર માનવ સંસ્કૃતિનો આધાર બનાવે છે. માનવતાવાદી અર્થ કહ્યું: માનવતાની વૃદ્ધિ. માનવીકરણ એ શોધાયેલ શબ્દ છે, જે માનવતાની વધતી જતી ભાવના ધરાવે છે.

આ કિસ્સામાં લેખકોએ તારણ કાઢ્યું હતું કે માનવતાવાદી જીવનની કેટલીક સમૂહ તરાહ (set pattern) છે જે પ્રેમ પર આધારિત છે જે માનવ ગૌરવને જાળવી રાખે છે જેથી તેઓ ગતિશીલ સમુદાયનું નિર્માણ કરી શકે કે માનવ ગૌરવને નષ્ટ કરે તેવી કોઈ સમસ્યા નથી.

માનવતાવાદી દૃષ્ટાંતમાં, મનુષ્યોને ભગવાનના જીવો તરીકે જોવામાં આવે છે જેમની પાસે એક વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ છે જેનો વિકાસ થવો જોઈએ. અને માનવ સ્વભાવ માત્ર એવા શિક્ષણ દ્વારા જ વિકસાવી શકાય છે જે ખરેખર માનવીકરણ કરે છે. માનવતાવાદી શિક્ષણ માનવ વિકાસ (માનવ લોકો) તરફ લક્ષી છે, શિક્ષણમાં માનવીય મૂલ્યો અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો પર ભાર મૂકે છે. મુખ્ય હેતુ માનવતાવાદી, આદર્શ અને વ્યક્તિત્વ છે. વિકસિત વ્યક્તિત્વ એ સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ છે, જે સામાજિક-સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો સાથે સંકલિત અને એકીકૃત છે. અને તેના પોતાના વ્યક્તિત્વ વર્તન અને અનુભવ પરથી જોઈ શકાય છે. માનવતાવાદી શિક્ષણનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ્ય કુટુંબ, સમુદાય અને નાગરિકો બંનેમાં લોકશાહી, જવાબદાર, આત્મસન્માન, સર્જનાત્મક, તર્કસંગત, ઉદ્દેશ્ય, પૂર્વગ્રહ રહિત, પરિવર્તન અને નવીકરણ સામે આત્મનિરીક્ષણની ભાવના હોય છે અને વધારાના સમયનો અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરવા સક્ષમ હોય છે.

કેળવણીકારોએ વિજ્ઞાનની પ્રક્રિયાને વિદ્યાર્થીઓ અથવા વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીઓને ચારિત્ર્ય વિકાસ, નૈતિક, માનસિક, માણસના લક્ષ્ય તરીકે સતત અર્થઘટન કરવા. યોગ્ય શિક્ષણ એ વ્યક્તિને વિવિધ કેદ, ધાકધમકી અને શોષણમાંથી મુક્ત કરવાનો છે. આ માનવીય શિક્ષણ સાથે સંબંધિત છે જે સમગ્ર માનવીને અનન્ય, સ્વતંત્ર અને સર્જનાત્મક શીખવે છે.

સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ ધરાવતી વ્યક્તિ બનાવવા માટે, ધાર્મિક શિક્ષણનું અસ્તિત્વ એ એક આવશ્યકતા છે જે જાહેર શાળાઓમાં પણ શીખવવામાં આવવી જોઈએ. જો કે, કાર્યપ્રણાલીઓના ક્ષેત્રમાં માત્ર જ્ઞાનનું મર્યાદિત સ્થાનાંતરણ જ થતું નથી પરંતુ તેનાથી પણ વધુ મહત્વનું છે કે તેઓએ મેળવેલ વિજ્ઞાન, તેમની પાસે જે જ્ઞાન છે તેના મૂલ્યને અનુરૂપ સાડું વલણ ઉત્પન્ન કરવામાં સક્ષમ છે.

માનવ સંસાધન અને માનવ રોકાણના સાધન તરીકે ધાર્મિક શિક્ષણની વ્યૂહાત્મક ભૂમિકા છે. આનો અર્થ એ થયો કે શિક્ષણ ઉપરાંત બહેતર જીવન કેળવવાનું લક્ષ્ય પણ રાષ્ટ્રીય ઓળખના સશક્તિકરણમાં માનવીય મૂલ્યોના ગુંદર તરીકે રંગીન અને નૈતિક પાયારૂપ હતું. આ અભ્યાસના મહત્વને છોડીને, તે સ્વાભાવિક છે કે પ્રકૃતિ શિક્ષણ માનવીકરણની પ્રક્રિયા છે.

શિક્ષણ માનવતાવાદી માનવીને મનુષ્ય તરીકે જુએ છે કે પ્રકૃતિ-પ્રકૃતિ દ્વારા ભગવાનના તમામ જીવો મહત્તમ અને શ્રેષ્ઠ શિક્ષણ માટે વિકસિત કરવા માટે નિશ્ચિત છે. માનવતાવાદી શિક્ષણ એ ભગવાનના ગૌરવપૂર્ણ અને તેના અસ્તિત્વની મર્યાદામાં મુક્ત પ્રાણી તરીકે માણસે પ્રશંસાનો પરિચય આપવાનો છે. તેથી, માનવીઓની પર્યાવરણ પ્રત્યેની નૈતિક જવાબદારી છે, જેમ કે સમાજના લાભ માટે પોતાને સમર્પિત કરવા. માનવતાવાદી સિદ્ધાંતો વ્યક્તિગત માનવ જરૂરિયાતોના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે. વ્યક્તિઓને સ્વ-વાસ્તવિકકરણ અને પોતાને અને અન્ય લોકો પ્રત્યેની જવાબદારી પ્રત્યે ઉત્સાહ હોય છે.

માનવતાવાદી અભ્યાસની વિભાવના સૂચવે છે કે ઓછામાં ઓછી બે મુખ્ય બાબતો છે જેને શૈક્ષણિક પ્રક્રિયામાં પ્રોત્સાહન આપવાની જરૂર છે. બીજું, તે માનવ માનસિકતા (માનવ) સાથે માનવ સ્વરૂપની આકૃતિ બનાવવાની પ્રક્રિયા છે જે સ્વસ્થ, સામાન્ય, કુદરતી અને પ્રશંસનીય નૈતિકતાનો શારીરિક દેખાવ ધરાવે છે. શિક્ષણના માનવીકરણને અનુરૂપ માનવીય માનવીની રચનાની પ્રક્રિયા છે.

ધર્મ ખ્યાલ Religion Concept

માનવતાવાદી સંક્ષિપ્ત વર્ણનનો ધર્મ ખ્યાલ "માનવતાવાદ" ત્યારે ઉદ્ભવે છે જ્યારે માનવ અસ્તિત્વ પર પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે; "માનવ

જીવનમાં કયું વધુ મહત્વનું છે : શક્ય તેટલું ઊંચું સત્ય શોધવું કે મનુષ્ય તરીકે સારું જીવન વ્યવસ્થિત કરવું ?" તે જ સમયે માનવ સ્વભાવ વિશે કાયમી માનવની સમસ્યાનો સામનો કરવો પડ્યો છે. આ માનવતાવાદનો દૃષ્ટિકોણ ખરેખર "માનવીકરણ" શબ્દને સાચા અર્થમાં પુનઃસ્થાપિત કરવા માંગે છે, જે રોજિંદા જીવનમાં સાર્વત્રિક મૂલ્યોને લાગુ કરવાનો પ્રયાસ છે.

13. મૂલ્યનો અર્થ, વ્યાખ્યા, સ્વરૂપ અને કેળવણીમાં તેનો વિનિયોગ.

પ્રાસ્તાવિક :

કેળવણીમાં મૂલ્યો વિશેના ગૃહીતો ઉપયોગ હોવાથી સર્વ પ્રથમ મૂલ્યનો અર્થ, વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપ જાણવા જરૂરી છે. ઘણી વખત આપણે કેળવણીમાં અમુક બાબત સારી છે કે ખરાબ છે, યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે, સારી છે કે ખોટી છે એમ કહેતા હોઈએ છીએ. એવી જ રીતે કોઈ ક્રિયા યા કાર્ય વિશે પણ આ જ રીતે આપણે આપણો અભિપ્રાય આપતા હોઈએ છીએ. પરંતુ આપણે આ “સારું હોવું એટલે શું ?” અથવા “ખરાબ હોવું એટલે શું ?” એ અંગે તાત્વિક વિચારણા કરી હોતી નથી. માટે આપણે અહીં મૂલ્યનો અર્થ, વ્યાખ્યા, સ્વરૂપ, તેના ગૃહીતો અને કેળવણીમાં તેનો વિનિયોગ વિષે અભ્યાસ કરીશું.

મૂલ્યનો અર્થ :

મૂલ્યમીમાંસા માટે પ્રયોજાતો અંગ્રેજી Axiology શબ્દ ગ્રીક ભાષાનાં axious પરથી નિષ્પન્ન થયો છે. તેનો અર્થ થાય છે- ‘મૂલ્ય’, ‘યોગ્ય’, ‘ઉપયોગી’, ‘પસંદગી માટે યોગ્ય’. જેમ કે કોઈ પદાર્થ, તથ્ય, પરિસ્થિતિ કે વિચારના સંદર્ભમાં આ ‘મૂલ્ય’ શબ્દ વિભિન્ન રીતે પ્રયોજાય છે.

મૂલ્યની વ્યાખ્યા :

સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે મૂલ્ય એટલે માણસ જે પદાર્થ, પરિસ્થિતિ કે વિચારને પસંદ કરે છે તે. અહીં ‘પસંદગી’ માં મૂલ્યની અભિવ્યક્ત થાય છે.

મૂલ્યસિદ્ધાંતો :

આ પસંદગી શબ્દ પણ આત્મલક્ષીતાનો ભાવ દર્શાવે છે. કેમ કે મને જે વસ્તુ કે વ્યક્તિ પસંદ છે તે અન્યને પસંદ ન પણ હોઈ શકે. વળી સૌંદર્ય શબ્દ પણ એ જ રીતે આત્મલક્ષી બાબત માનવામાં આવે છે કેમ કે મને જે વ્યક્તિ કે વસ્તુ સુંદર લાગે છે તે અન્યને સુંદર ન પણ લાગતી હોય. આમ, મૂલ્ય કે સૌંદર્યનું સ્વરૂપ કેવું છે તે અંગે વિદ્વાનોમાં મતભેદો હોવાથી મૂલ્ય કે સૌંદર્યના સ્વરૂપગત પ્રકારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે.

મૂલ્યનું વસ્તુનિષ્ઠ સ્વરૂપ :

મૂલ્ય વિશેની લોકોની સામાન્ય સમજ એ છે કે મૂલ્ય યા સૌંદર્ય યા સત્ય વસ્તુનિષ્ઠ છે એટલે કે વસ્તુ પર નિર્ભર છે. આ મતની વિરુદ્ધમાં બુદ્ધિવાદીઓ માને છે કે મૂલ્ય તર્કયક્તિ દ્વારા પ્રાપ્ત થતો

ખ્યાલ છે. આ ખ્યાલ અનુસાર કોઈ કૃતિના નમૂના ઉપરથી મૂલ્ય યા સૌંદર્યના સિદ્ધાંતો તારવવાની કોઈનીય પાસે અપેક્ષા ન રાખવી જોઈએ. પણ તેમાંથી સર્વસામાન્ય એવા સિદ્ધાંતો પર પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જે કૃતિમાં સંવાદિતા, સપ્રમાણતા, સમતોલપણું જેવી ગુણવત્તાઓ હોય તેને મૂલ્ય યા સૌંદર્ય છે એમ માનવું જોઈએ.

તેમની દલીલ છે કે જો સૌંદર્ય વસ્તુનિષ્ઠ હોત તો તોનો મોભો વિજ્ઞાન દ્વારા શોધાયેલા નિયમ જેવો જ હોવો જોઈએ. વિજ્ઞાનના નિયમો પ્રાકૃતિક છે. જો નૈતિક કે મૂલ્યના નિયમો પ્રાકૃતિક નિયમો અંતર્ગત સમાઈ જતા હોય તો પ્રાકૃતિક નિયમોની અવગણના કરવાથી જે ભયંકર પરિણામો આવે છે તેવા નૈતિક મૂલ્યોના નિયમોની અવગણના કવાથી આવતા હોત. દા.ત. ગુરાત્વાકર્ષણના નિયમની અવગણના કરી 10મા માળેથી કુદીએ તો ભયંકર પરિણામો આવે છે. એવા પરિણામ ખોટું બોલવાથી આવતા નથી. ખોટું બોલવું એ નૈતિક મૂલ્યની વિરુદ્ધ છે. તેનો ભંગ કરવાથી કયું પરિણામ નિપજશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

મૂલ્યનું વ્યક્તિનિષ્ઠ સ્વરૂપ :

વ્યક્તિનિષ્ઠ સ્વરૂપ એટલે જે મૂલ્ય વસ્તુ પર આધારિત ન હોય પણ વ્યક્તિ પર આધારિત હોય તે. જો કે વ્યક્તિનિષ્ઠ મૂલ્યના સર્વસામાન્ય નિયમો શોધવા કઠીન છે. જેમ કે સગોત્રીય સંભોગ, ખૂન, ચોરીના નિષેધની બાબતમાં બધા જ માણસોમાં એક મત પ્રવર્તે છે એવું નથી. અમુક વિચારકોના મતે મૂલ્ય માનવીય છે, એ એક એવો અનુભવ છે જેમાં માનવીય અભિલાષાઓ અને અભિરુચિઓનો મુદ્દો સંકળાયેલો છે. શું ઇચ્છિત છે ની સામે શું ઇચ્છવાયોગ્ય છે અથવા જે તે સંસ્કૃતિમાં જીવતી વ્યક્તિની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ એવું શું છે જેને એ મૂલ્યવાન ગણે છે.

મૂલ્યનું સાપેક્ષ સ્વરૂપ :

મૂલ્યો પૂરેપૂરા વ્યક્તિનિષ્ઠ હોતા નથી. મનુષ્યના અંગત અનુભવ દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં મૂલ્ય નિર્ધારણ કરતા વિજ્ઞાન મૂલ્ય આંકવા માટેની વસ્તુ વિશે વધુ સૂઝ વિકસાવી શકે. કારણ કે શું આદર્શ છે તેના કરતાં શું વધારે વ્યવહારક્ષમ છે તે સમજાવવામાં તેનો ફાળો મહત્વપૂર્ણ હોય છે.

મૂલ્યનું બહિરંગ સ્વરૂપ :

મૂલ્યનું બહિરંગ સ્વરૂપ એટલે એવું મૂલ્ય કે જે વસ્તુને આપણે સાધનના રૂપમાં ઉપયોગ કરીને તેના દ્વારા કંઈક બીજું જ પ્રાપ્ત કરવા માંગતા હોઈએ તે. જેમ કે કડવી દવા સ્વાસ્થ્ય સુધારવા માટે સાધનરૂપ છે એવું જાણાતાં શારીરિક તકલીફ દૂર કરવા અણગમતી દવા લેવા ઇચ્છીએ છીએ. એનો અર્થ એ કે આપણા માટે દવાનું મૂલ્ય બહિરંગ છે.

મૂલ્યનું અંતરંગ સ્વરૂપ :

મૂલ્યનું અંતરંગ સ્વરૂપ એટલે એવું મૂલ્ય કે જે વસ્તુને આપણે સાધન રૂપે ઉપયોગમાં લેતા નથી. જેમ કે કોઈ પૂછે કે સારું સ્વાસ્થ્ય શા માટે ઇચ્છો છો ? અને ઉત્તર મળે કે, ‘હું સારા સ્વાસ્થ્યની ખાતર જ સારા સ્વાસ્થ્યનું મહત્વ સ્વીકારું છું.’ તો ઉત્તર આપનાર સારા સ્વાસ્થ્યના અંતરંગ મૂલ્યને નજર સમક્ષ રાખે છે.

ફલિતાર્થો :

(અ) મૂલ્યના અંતરંગ સ્વરૂપના ફલિતાર્થો :

(1) કેળવણીનાં ધ્યેયો :

જો મૂલ્યો અંતરંગ જ હોય તો તે મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં જ નિહિત હોવાં જોઈએ. શાળાનું ધ્યેય બાળકોને એવું અનિવાર્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવવાનું હોય જે તેને પ્રાકૃતિક અને આત્મિક જીવન સફળતાપૂર્વક જીવવાની ક્ષમતા આપે.

(2) અભ્યાસક્રમ :

વિદ્યાર્થીઓના બૌદ્ધિક વિકાસમાં સહાયક થનારા વિષયો જ અભ્યાસક્રમમાં રાખવા જોઈએ. માનવવિદ્યાઓને સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાન મળવું જોઈએ.

(3) અધ્યયન - અધ્યાપન :

વાસ્તવિક રીતે શીખવાવું જોઈએ. વાસ્તવિક અનુભવો પૂરા પાડવા જોઈએ. વ્યક્તિગત સમજ આપી સમૂહમાં દૃઢીકરણ, સ્પષ્ટીકરણ, તુલના, ચર્ચાની અપેક્ષા.

(4) સમાજમાં શાળાની ભૂમિકા :

શાળાએ સમાજની પરંપરાઓ, ડહાપણ અને જ્ઞાનના ભંડારનાં અર્થઘટનો કરી યુવાન પેઢીના હાથમાં મૂકવાની ભૂમિકા અદા કરવી.

(બ) મૂલ્યના બહિરંગ સ્વરૂપના ફલિતાર્થો :

(1) કેળવણીના ધ્યેયો :

બાળકોને કઈ રીતે વિચારવું તે પ્રમુખ આશય હોય, ઉત્તમ નિર્ણય લેવો. કઈ રીતે વિચારવું, જાણવું, સમસ્યા સાથે કામ પાડી ઉત્તમ જીવન પ્રતિ પ્રયાણ.

(2) અભ્યાસક્રમ :

કેળવણી પોતે જ જીવન છે માટે અભ્યાસક્રમ જીવનમય હોય, સમાજકેન્દ્રી અને અનુભવકેન્દ્રી પ્રવૃત્તિ, સમીક્ષાત્મક મૂલ્યાંકનના પરિબળો.

(3) અધ્યયન - અધ્યાપન :

સમસ્યા ઉકેલ અધ્યયન - અધ્યાપનનું હાર્દ છે. સમસ્યા ઉકેલની પ્રવૃત્તિ પસંદગી, સ્પષ્ટતા,

મૂલ્યાંકન.

(4) સમાજમાં શાળાની ભૂમિકા :

શાળાએ સમાજજીવન પર ભાર મૂકી સમાજ સુધારણા માટે સક્રિય ભૂમિકા અદા કરવી. વર્ગમાં અને બહાર સમાજ જે સમસ્યાઓનો મુકાબલો કરતો હોય તે જ સમસ્યાઓનો શાળાએ સામનો કરવો જોઈએ.

14. અભ્યાસક્રમ રચનાના સિદ્ધાંતો

પ્રાસ્તાવિક :

પરંપરાગત શિક્ષણમાં બાળક મહત્વનું નથી જ્યારે નૂતન શિક્ષણમાં બાળકાના ભિન્ન ભિન્ન રસ, રુચિ, વલણ, ક્ષમતા વગેરેનો સમતોલ વિકાસ સાધવાનું ધ્યેય રહ્યું છે. બાળકમાં જે કંઈ ઉત્તમ છે તેને પ્રગટ થવાની મોકળાશ કરી આપવી એ શિક્ષણની ફરજ છે. એટલે શિક્ષણ જીવનના માધ્યમથી જીવંત બનવું જોઈએ. આ હેતુને સિદ્ધ કરવા માટે બાળક જે અભ્યાસ કરવાનો તે અભ્યાસક્રમની રચના કરતી વખતે કયા સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે તેનો વિગતે અભ્યાસ કરીશું.

1. બાલકેન્દ્રીય સિદ્ધાંત :

વિષયકેન્દ્રી શિક્ષણમાંથી બાલકેન્દ્રી શિક્ષણમાં જવું એ આ સિદ્ધાંત પાછળનો આશય છે. એટલે કે બાળકની વિશેષ યોગ્યતાઓ, રુચિ, ક્ષમતા અનુસાર તેણે શું શીખવું અને કેટલી હદ સુધી શીખવું એ નક્કી કરનારા તત્વો છે. બાળકને તેના વાતાવરણના સંદર્ભમાં વિકસવા માટેની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવાનું છે. પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન એ રીતે કરવું જોઈએ કે જેમાંથી તેની રુચિ પ્રમાણે જ્ઞાન ફલિત થતું હોય. ગણિત બાળક માટે છે, બાળક ગણિત માટે નથી.

2. પ્રવૃત્તિ સિદ્ધાંત :

બાળક સ્વભાવે પ્રવૃત્તિશીલ છે. આથી અધ્યયનનો હેતુ સિદ્ધ થાય તેવી બાકને પ્રવૃત્તિ આપવી જોઈએ. બાળખ પોતે કંઈક સર્જન કરવા ઝંખે છે અને એ રીતે પોતાની સર્જનશીલતા સંતોષી સ્વને ઓળખવા મથે છે. પરંતુ ધ્યાનમાં રાખવાની બાબત એ છે પ્રવૃત્તિ યોજના ખાતર યોજવાનો કશો અર્થ નથી. બાળપણના નિશ્ચિત ક્રમને ધ્યાનમાં રાખીને યોજવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓ સહેતુક અને ઉત્પાદનલક્ષી હોવી જોઈએ.

3. સંયોજનનો સિદ્ધાંત :

પુસ્તકાલય, વર્ગ, પ્રયોગશાળા, કાર્યશાળા, રમતનું મેદાન, સમાજ અને બાળક પોતે એ બધાં જ બાળકના વ્યક્તિત્વને સમગ્રપણે વિકસાવનારાં શિક્ષણપ્રદ પરિબલો છે. એ બધું બાળકના

મન શરીર અને સંવેદનોને ઘટનારા છે તેથી અભ્યાસમક્રમમાં તે બધાનું સંયોજન થવું જરૂરી છે.

4. સમાજકેન્દ્રી સિદ્ધાંત :

આજે શાળામાં ભણતા બાળકે કાલે સમાજના સભ્ય થવાનું છે. તેનો સમગ્ર વિકાસ સમાજ પર આધારિત છે અને સમાજ માટે છે. તેણે સામાજિક અધિકાર માટે તૈયાર થવાનું છે. તેના વગાર સામાજિક જીવન શક્ય ન બની શકે. અભ્યાસક્રમની જીવનલક્ષી સંકલ્પના આ સિદ્ધાંતની અવગણના ન કરી શકે.

5. ભવિષ્યલક્ષી સિદ્ધાંત :

માણસ ભવિષ્યનો વિચાર કરતો હોય છે. તેથી બાળકના ભવિષ્યની આધારશીલા તેના બાળપણમાં નંખાવી જોઈએ. સમાજમાં બાળક કઈ ભૂમિકા ભજવવાની થશે તે કહેવું મુશ્કેલ હોવાથી તેને કોઈપણ ભૂમિકા માટે તૈયર કરવાની જવાબદારી શિક્ષણની છે. જો વિદ્યાર્થી તેની વિદ્યાર્થી તરીકેની ભૂમિકા બરાબર ભજવી શકે તો ભાવિની ભૂમિકા પણ તે બરાબર ભજવી શકે. જો બાળક આજની પોતાની સમસ્યા બુદ્ધિપૂર્વક ઉકેલતું થઈ શકે તો ભવિષ્યની સમસ્યા ઉકેલવામાં વધુ સક્ષમ બની શકે. આ રીતે અભ્યાસક્રમ ભાવિ જરૂરિયાતનો પોષક હોવો જોઈએ.

6. પરંપરાનો સિદ્ધાંત :

પરંપરા એટલે સામાજિક જીવનતરાહ તથા ભૂતકાળનો સંસ્કારવારસો. જે રીતે બાળક રમતનું અનુરાગી છે તે જ રીતે પુખ્ત માણસ સામાજિક મૂલ્યોનો અનુરાગી છે. જો બાળકને પુખ્ત જીવન માટે તૈયાર કરવાનું હોય તો સામાજિક વારસો, પરંપરા તથા સામાજિક મૂલ્યોને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન મળવું જોઈએ. જો કે પરંપરામાં બધું જ સ્વીકારવા જેવું હોતું નથી તે બાબત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. દા.ત. કુરિવાજો

7. સર્જનાત્મક સિદ્ધાંત :

સમયના બદલાવની સાથે જૂના મૂલ્યોના સ્થાને નવા મૂલ્યો સર્જાતા હોય છે. આથી બાળકને વર્તમાન સાથે અનુકૂળ થઈ નૂતન તરાહની રચના કરવાનું શિક્ષણ પણ મળવું જોઈએ. અર્થાત્ બાળક પોતાના જીવનની આવશ્યકતા અનુસાર નવું સર્જન કરવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરે એ હકીકતને ધ્યાનમાં રાખીને અભ્યાસક્રમની રચના કરવી જોઈએ.

8. વૈયક્તિક આવશ્યકતા અને રુચિનો સિદ્ધાંત :

અભ્યાસક્રમની રચના કરતી વખતે બાળકની વ્યક્તિગત આવશ્યકતા અને રુચિને ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. જો અભ્યાસક્રમ રચનાર બાળક વિશે કશું જાણતો જ ન હોય અને અભ્યાસક્રમ ઘડી નાંખે તો દર્દીને જોયા-તપાસ્યા વિના ડોક્ટરે આપી દીધેલી દવાની જેમ કાં તો તે અસર જ ન કરે

અથવા ઘણી ખરાબ અસર કરે. અધ્યયન એ આવશ્યકતાકેન્દ્રી પ્રક્રિયા તથા ધ્યેયલક્ષી પ્રવૃત્તિ છે. એ એક એવી વર્તુળાકાર પ્રક્રિયા છે, જેનો આરંભ બાળકની આવશ્યકતાને ઉત્તેજવાથી થાય છે તથા અંત આવશ્યકતા સંતોષવાથી થાય છે. આવશ્યકતાનો એ સંતોષ જ નવી આવશ્યકતા જન્માવે છે.

સમાપન :

આમ, માણસનું જીવન કોઈ એક ભાગ, એક વય પૂરતું જ મર્યાદિત નથી. તે જ રીતે અભ્યાસક્રમ પણ કોઈ એક જ ભાગ પૂરતો મર્યાદિત ન બનતાં જીવનને તેની સમગ્રતામાં સ્પર્શનારો બની રહેવો જોઈએ.

15. સામાજિક પરિવર્તનમાં શિક્ષણનો ફાળો યા શિક્ષણની સામાજિક અસર

પ્રાસ્તાવિક :

સ્થળ, કાળ અને સામાજિક પરિસ્થિતિ મુજબ શિક્ષણનું સ્વરૂપ પણ પરિવર્તન પામતું રહે છે. શિક્ષણના આવા ગત્યાત્મક સ્વરૂપને પરિણામે શિક્ષણની સામાજિક અસર વિશે એક જ ઢાંચામાં વિચારવું મુશ્કેલ બને છે. આથી આપણે એટલું સ્વીકારીએ કે શિક્ષણ સામાજિક ક્રિયા છે અને કોઈ પણ સમાજની સંસ્કારિતાને ટકાવી રાખવામાં, તેને ફેલાવવામાં તથા તેનું સંવર્ધન કરવામાં તે મહત્વનો ફાળો આપે છે.

શિક્ષણની પ્રક્રિયાને પરિણામે વ્યક્તિમાં પરિવર્તન આવે છે એ વાત તો સર્વસ્વીકૃત છે. પરંતુ સમાજ અને સંસ્કૃતિની ઉન્નતિમાં પણ શાળા અચૂક ફાળો આપે છે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો શિક્ષણની દૂરગામી સામાજિક અસરની વિચારણા મહત્વપૂર્ણ બની રહે છે. શિક્ષણનું કાર્ય માત્ર દર્પણનું જ નથી, દીપકનું પણ છે.

1. સામાજિક વારસાનું સંવર્ધન અને સંક્રમણ :

દરેક સમાજને પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ, સભ્યતા અને પરંપરાઓ હોય છે. આ બધી બાબતો સમાજનો સંગ્રહિત વારસો છે. આવા વારસાનું શિક્ષણ દ્વારા સંરક્ષણ, સંવર્ધન અને સંક્રમણ થાય છે. શિક્ષણમાં વિવિધ કાર્યક્રમો, શોધ, સંશોધનો દ્વારા આ વારસા પર સામાજિક અસરો જન્મે છે. સામાજિક વારસાનું સંવર્ધન થાય છે અને તે વારસો નવી પેઢીમાં સંક્રમિત થાય છે. આ કાર્ય શિક્ષણમાં સતત ચાલતું રહે છે.

2. સામાજિક કલ્યાણ અને પ્રગતિ :

સામાજિક વિકાસના કામોમાં અને સામાજિક ઉત્થાનમાં શિક્ષણ સતત સહાયરૂપ બનતું હોય છે. જેમ કે ગ્રામોત્થાન, વિજ્ઞાનનો વિસ્તાર, સામાજિક કલ્યાણ શિક્ષણના વિવિધ કાર્યક્રમો અને વિવિધ અભ્યાસક્રમો દ્વારા કાર્યક્ષમ માનવબળ તૈયાર થાય છે. આ માનવબળ સમાજમાં કલ્યાણ, ઉત્કર્ષ

અને સુધારણાના પડકારને ઝીલી લે છે. એમાંથી સર્જાય છે સામાજિક ક્રાંતિ. આમ શિક્ષણ ક્રાંતિનું પણ માધ્યમ બનતું હોય છે.

3. ભાવિ સમાજને અનુરૂપ નાગરિકોનું સર્જન :

શિક્ષણનો મહત્વનો હેતુ તો બાળકને ભાવિ સમાજને અનુરૂપ નાગરિક તૈયાર કરવાનો છે. જેમાં શિસ્ત, પ્રેમ, સહાનુભૂતિ, સરયોગ, સહિષ્ણુતા, નૈતૃત્વની ક્ષમતા, ફરજો અને અધિકારોની સભાનતા, જવાબદારીની ભાવના, નિષ્ઠા વગેરે જેવા ગુણોની અપેક્ષા રહે છે. ભાવિ સમાજને અનુરૂપ નાગરિક તૈયાર કરવા માટે સતત પ્રયત્ન કરી શાળા ભાવિ સમાજના નાગરિકો તૈયાર કરનારી તાલીમી સંસ્થા તરીકે કાર્ય કરે છે.

4. સામાજિક નિયંત્રણમાં ફાળો :

શિક્ષણ સામાજિક નિયંત્રણ દ્વારા પણ સમાજમાં પરિવર્તન અને સમૃદ્ધિ લાવે છે. આ નિયંત્રણ વલણઘડતર અને લોકમત દ્વારા થાય છે. ભારતમાં આજેય રાષ્ટ્રીય ઐક્યને જોખમમાં મૂકનાર ઘણાં પરિબલો જેવા કે કોમવાદ, ભાષાવાદ, પ્રાંતવાદ અને વૈયક્તિક સ્વાર્થ કામ કરી રહ્યા રહ્યા છે. શિક્ષણ આવા તત્વો સામે પ્રજામત કેળવી શકે, વ્યક્તિમાં ઇચ્છનીય પરિવર્તન દ્વારા રાષ્ટ્રીય ઐક્યભાવના કેળવી શકે. આમ, સામાજિક પ્રગતિમાં અવરોધક પરિબલો પર લોકમત દ્વારા શિક્ષણ નિયંત્રણ લાવે છે.

5. સામાજિક પરિવર્તન અને આધુનિકીકરણ :

શિક્ષણ આધુનિકીકરણની પ્રક્રિયાને વેગ આપી સામાજિક પરિવર્તન લાવે છે. દરેક પ્રકારના સામાજિક પરિવર્તનમાં શિક્ષણનો સિંહફાળો હોય છે. અમેરિકન કેળવણીકાર એડમન્ડ દોર્ડને કહ્યું છે કે, “વર્તમાન સામાજિક વ્યવસ્થાના ખેતરને નવેસરથી ખેડવું એ કેળવણીનો હેતુ હોવો જોઈએ. કેળવણીએ નવાં સ્વરૂપોના અને નવી સમાજવ્યવસ્થાનાં બીજ વાવવાનાં છે. ખેતરની માટી જ્યારે નવાં પરિવર્તનોના છોડને ઊગવા ન દેતી હોય ત્યારે તેને ફળદ્રુપ કરવાનું કામ કેળવણીએ કરવાનું છે.” આ વિધાનમાં શિક્ષણ કેવું સામાજિક પરિવર્તન લાવી શકે અને શિક્ષણની કેવી સામાજિક અસરો હોઈ શકે તે પ્રત્યે નિર્દેશ છે.

સમાપન :

શિક્ષણ એ માત્ર અટપટાં યંત્રો ચલાવનાર ઇજનેરો પેદા કરતું નથી. પરંતુ પ્રજાનાં જીવનમૂલ્યોમાં અને જીવન પ્રત્યેના એમના અભિગમમાં ધરમૂળથી પલટો લાવી ગતિશીલ બનાવે છે. શિક્ષણ દ્વારા લોકોની દૃષ્ટિ વિશાળ બને છે. તે પ્રજાને પ્રણાલિકાઓમાંથી બહાર કાઢે છે. બિનસાંપ્રદાયિકતા, ભાવાત્મક ઐક્ય, સમાનતા વગેરે આદર્શોને મૂર્તિમંત કરવામાં શિક્ષણ સહાયરૂપ

બને છે.

16. લોકશાહી અને શિક્ષણનો સંબંધ

પ્રાસ્તાવિક :

શિક્ષણ અને લોકશાહીની ભૂમિકા સમાન છે- બન્ને વ્યક્તિનિષ્ઠ છે. બન્નેને વ્યક્તિના વર્તમાનમાં પરિવર્તન લાવવામાં રસ છે. શિક્ષણ અને લોકશાહી બન્ને ઊર્ધ્વગામી જીવનનું ધ્યેય રાખે છે. શિક્ષણ અને લોકશાહીનો હેતુ સમાનતા છે. વ્યક્તિ પોતાની માનસિક, શારીરિક અને નૈતિક શક્તિઓનો મહત્તમ ઉપયોગ કરતી થાય એ ઈષ્ટ છે. બન્ને સામાજિક પરિપાટીના સ્થાપકો અને પરિવર્તન લાવવા માટેનાં સાધનો છે. ખરી કેળવણી વિદ્યાર્થીની લોકશાહી ટેવોના ઘડતરમાં રસ લે છે અને લોકશાહીને મજબૂત શિક્ષણપ્રથાની જરૂર રહે છે. સ્વાતંત્ર્ય એ તો બન્નેનો હેતુ છે જ. લોકશાહી માણસને રોજી, રોટી અને આવાસની સમસ્યામાંથી મુક્ત કરાવવા તથા શિક્ષણ માણસને પૂર્વગ્રહોની માનસિક ગુલામીમાંથી મુક્ત કરાવવાનું ધ્યેય રાખે છે. શિક્ષણ વિનાની લોકશાહી એક એવો ભ્રમ છે કે જેને આકાર તો છે પણ આધાર નથી, એટલે શાળા જ લોકશાહી નેતૃત્વની પ્રયોગશાળા છે. લોકશાહીનો વિકાસ શિક્ષણના વિકાસનું પરિણામ છે. આમ, લોકશાહી અને શિક્ષણના સંબંધની કેટલીક લાક્ષણિકતા નીચે પ્રમાણે છે.

લોકશાહી અને શિક્ષણના સંબંધની લાક્ષણિકતાઓ :

- (1) લોકશાહીના રાજકીય બંધારણમાં શિક્ષણ એ પ્રત્યેક વ્યક્તિનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે.
- (2) લોકશાહી શિક્ષણનું ફલક ધણું વિશાળ છે. દર્શનશાસ્ત્ર, સમાજવિજ્ઞાન, નૃવંશસાસ્ત્ર જેવા બધાજ વિષયો સાથે તેને ઘનિષ્ટ સંબંધ છે.
- (3) લોકશાહી શિક્ષણ બાળકેન્દ્રી છે. આ શિક્ષણ બાળકને એક સંપૂર્ણ એકમ તરીકે જૂએ છે અને તેને તેની સમગ્રતામાં જાણવા મથે છે.
- (4) લોકશાહી શિક્ષણ અનુભવનું શિક્ષણ છે, એટલે કે એ માહિતી લાદવાનું કે શિક્ષકના વિચારો ગ્રહણ કરી તેને સંગ્રહી રાખવાનું કામ ન કરતાં બાળકના જીવન સાથે સંકળાયેલું છે.
- (5) લોકશાહી શિક્ષણ ધર્મનિરપેક્ષતાના સિદ્ધાંત પર આધારિત હઠ બિનસાંપ્રદાયિકતામાં માને છે. તેનું ધ્યેય સર્વધર્મ પ્રત્યે સમભાવ કેળવવાનું છે.
- (6) લોકશાહી શિક્ષણ બાળકના પર્યાવરણ સાથે સંકળાયેલું હોય પર્યાવરણ-શિક્ષણ (Environmental education) બની રહે છે.
- (7) લોકશાહી શિક્ષણ સર્જનશીલતાને ઉદ્દીપન પૂરું પાડે છે. આવું શિક્ષણ એ માત્ર વ્યક્તિને પ્રતિપોષણ આપીને અટકી જતું નથી પરંતુ વિદ્યાર્થીની સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિના વિકાસને

ઉત્કર્ષવા માટે પ્રયત્નશીલ હોય છે.

(8) લોકશાહી શિક્ષણ શિસ્તને ઉપરથી લાદતું નથી, પરંતુ સ્વયં શિસ્ત જન્માવવાનું કામ કરે છે.

(9) લોકશાહી સમાજ સ્થગિત ન હોતાં ગતિશીલ હોય છે. પરિણામે લોકશાહી શિક્ષણનો સ્વભાવ લચીલો હોય છે.

17. લોકશાહી શિક્ષણના હેતુઓ

પ્રાસ્તાવિક :

લોકશાહીની સંકલ્પનાના કેન્દ્રમાં મનુષ્યનું કલ્યાણ, મનુષ્યનો સર્વતોમુખી વિકાસ કરવો એ મુખ્ય ધ્યેય હોવાથી તેને બર લાવવા માટે તેને અનુરૂપ શિક્ષણની વિભાવના અને તેના આગવા હેતુઓ તરી આવે છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

લોકશાહી શિક્ષણના હેતુઓ :

1. સ્વસ્થ્ય :

શરીર, મન અને વાણીથી વિદ્યાર્થી વધુ નીરોગી બને, તંદુરસ્ત બને અને રાષ્ટ્રના ઉત્થાનમાં પ્રદાન કરે.

2. સામાજિક સભ્યતા :

સમાજના તથા કુટુંબના સભ્ય તરીકે માણસ શિક્ષિત વ્યક્તિની જેમ વર્તતા શીખે.

3. વ્યવસાયિક ક્ષમતા :

વ્યવસાયિક ક્ષમતાના વિકાસ દ્વારા વ્યક્તિ અને સમાજનું કલ્યાણ સધાય.

4. ફૂરસદના સમયનો સદઉપયોગ :

શાળા સમય સિવાયનો વધારાનો જે સમય બચે છે તેનો સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગ કરતાં શીખે.

5. ચારિત્ર્ય અને વિધાયક દૃષ્ટિકોણ :

શાળા દ્વારા ચારિત્ર્ય અને વિધાયક દૃષ્ટિકોણના ઘડતર દ્વારા માણસ પ્રામાણિકતા અને નૈતિકતાનો નમૂનો રજૂ કરી શકે.

6. નેતૃત્વ વિકાસ :

પોતાના જૂથમાં, ઘરમાં, સમાજમાં વ્યક્તિ જ્યારે જરૂર ઊભી થાય ત્યારે નેતૃત્વ પૂરું પાડવાની ક્ષમતા ધરાવતી હોય એ રીતે તેની ગુણવત્તાઓ વિકસે.

સમાપન :

લોકશાહી શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ લોકશાહીના મૂલ્યોનું જતન થાય એ રીતે વિષયોના સાંકડાં વર્તુળોમાં વહેંચાયેલો ન હોતા, જ્ઞાનની સમગ્રતાના વિશાળ ફલક પર રચાયેલો હોવો જોઈએ. એ જ રીતે વિભિન્ન વિદ્યાર્થીઓની ક્ષમતાના સંદર્ભમાં તથા રાષ્ટ્રની તેમ જ સમાજની માંગના સંદર્ભમાં અભ્યાસક્રમ વિવિધલક્ષી તથા વ્યાવસાયિકતાને વેગ આપનારો બની રહે એ વધુ ઇચ્છનીય છે. લોકશાહી શિક્ષણની લાક્ષણિકતાના સંદર્ભમાં માનવજીવન, પર્યાવરણ, સામાજિક પર્યાવરણ, પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય, જ્ઞાન વગેરેના વારસાનું સુસંકલિત સામંજસ્ય સ્થપાયેલું હોય એ જરૂરી છે.

18. પ્રકૃતિવાદની શિક્ષણ અંગેની સંકલ્પના યા રૂસોની શિક્ષણ અંગેની સંકલ્પના

પ્રાસ્તાવિક :

રૂસોના પ્રખ્યાત પુસ્તક એમિલમાંના પ્રથમ વાક્યમાંથી જ શિક્ષણની તેની સંકલ્પનાનો અણસાર મળે છે. તેઓ કહે છે કે, “પ્રકૃતિના નિર્માતા ઈશ્વરના હાથમાંથી આવેલી પ્રત્યેક ચીજ સુંદર હોય છે. પરંતુ પ્રત્યેક વસ્તુ મનુષ્યનો હાથ લાગતા બગાડી જાય છે.” આ વાત પરથી જ રૂસો મહાન પ્રકૃતિવાદી બની ગયા. તેમની શિક્ષણ અંગેની સંકલ્પના નીચે મુજબ છે.

1. કુદરત દ્વારા મળતી કેળવણી જ સાચી કેળવણી છે.

રૂસો બાળકની પ્રકૃતિને સાવ નિર્દોષ માને છે. તેઓ કહે છે કે, “મનુષ્યના હૃદયમાં જન્મથી જ કશો દોષ છે જ નહીં. બાળકો જ જન્મથી વણબગડેલા ફળ જેવા હોય છે.”- માટે બાળકોને પ્રકૃતિના સાનિધ્યમાં જ શિક્ષણ લેવા દો. કુદરત દ્વારા મળતી કેળવણીજ બાળકનું સાચું ઘડતર કરી શકે છે. રૂસો તો “કુદરત તરફ પાછા વળો”નો પોકાર કરી આપણને ચેતવે છે.

2. ઔપચારિક (Formal) શિક્ષણનો સખત વિરોધ.

રૂઢિગત શિક્ષણ પ્રણાલીની ઔપચારિકતાનો રૂસો પ્રખર વિરોધી છે. તે બાળકને 12 વર્ષ સુધી ચીલાચાલું શિક્ષણથી મુક્ત રાખવાની હિમાયત કરે છે. આ દરમિયાન બાળકને પ્રકૃતિ અને અનુભવમાંથી જ શિક્ષણ લેવાદેવાની વાત કરે છે.

3. બાળકને બાળક જ રહેવા દો.

‘ પ્રકૃતિની ઇચ્છા છે કે બાળક બાળક રહે, જ્યં સુધી તે પૂર્ણ પુરુષ ન થાય.’ આમ બાળકના અભ્યાસ ઉપર જ શિક્ષણનો પાયો રચવાનો વિચાર રૂસોએ પહેલવહેલો કર્યો.

4. કુદરત, મનુષ્યો અને વસ્તુઓ શિક્ષણના માધ્યમો છે.

રૂસો કેળવણીના આ ત્રણ માધ્યમોની હિમાયત કરે છે. તેઓ કહે છે કે, “આપણે નિર્બળ જન્મીએ છીએ, આપણને બળની જરૂર છે. આપણે બધી વસ્તુઓ વિના જન્મીએ છીએ, આપણને

મદદની જરૂર છે. આપણે વિવેકરહિત જન્મીએ છીએ, આપણને વિવેકની જરૂર છે. જે કંઈ આપણી પાસે નથી, અને જેની આપણને મોટા થતાં જરૂર પડે છે, તે આપણને કેળવણી પ્રાપ્ત થાય છે. આ કેળવણી આપણને કુદરત તરફથી, માણસો તરફથી અને વસ્તુઓ તરફથી મળે છે. આપણી ઇન્દ્રિયો અને શક્તિઓનું સંવર્ધન કુદરત કરે દ્વારા મળતી કેળવણી કરે છે. એ સંવર્ધનનો ઉપયોગ કરતા આવડે એ મનુષ્યો પાસેથી મળતી કેળવણી છે. અને અને આસપાસની વસ્તુઓ પાસેથી આપણને અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટે આ ત્રણ જાતની કેળવણીની જરૂર છે.”

5. બાળકને સ્વતંત્ર રીતે જીંદગીનો આનંદ માણવા દો.

રૂસો બાળકોની સ્વતંત્રતાનો જબરો વકીલ છે. તેઓ કહે છે કે, “બાલ્યાવસ્થા તરફ સ્નેહથી જુઓ, તેમના સુખને, તેમની ક્રિડાઓને, તેની પ્રીતિપાત્ર પ્રેરણાઓને ઉત્તેજન આપો. જે અવસ્થામાં આપણા મુખ પર વારંવાર સ્મિતપ્રભા તરી આવતી, આત્મા સ્વસ્થ રહેતો, તેનું સ્મરણ કરતાં કોને ખેદ નથી થતો ? એ સુકુમાર નિર્દોષ બચ્ચંઓનો ઉત્સવકાળ એટલો ટૂંકો અને ક્ષણભંગુર તથા તેમનો આનંદ એટલો અમૂલ્ય અને દુષ્પરહિત છે, ત્યારે તે ઝૂંટવી લેવાની કોને ઇચ્છા થાય ? જે વીતી ગયેલા વર્ષો ફરીથી તમારી પાસે આવવાના નથી, તે તેમને પણ ફરી મળવાના નથી, ત્યારે શા માટે નાહક તેમને દુઃખ અને ચિંતામાં નાખો છો ? અરે ઓ પિતાઓ ! તમને માલૂમ છે કે તમારા બાળકોને મૃત્યુ કઈ ઘડીએ ઝડપશે ? તો કુદરતે તેમને જે થોડીઘણી ક્ષણો આપી છે, તે ઝૂંટવી લઈને તમારા પોતાના માટે પશ્ચાતાપ સંગ્રહતા નહીં. જીંદગીનો આનંદ તેઓ અનુભવી શકે તેવડાં થાય કે તેમને તે અનુભવવા દેજો. પરમેશ્વર તેમને ગમે ત્યારે બોલાવી લે, તો જીવનનો કશો સ્વાદ માણ્ય વગર તેમને ચાલ્યા જવું પડે તેમ કરતા નહીં.”

6. વસ્તુઓ વિશાળ પુસ્તકાલય છે.

આસપાસ બધી વસ્તુઓના વિશાળ પુસ્તકાલયમાંથી બાળક અજાણપણે પણ ઘણું શીખે છે. તેનાથી તેની સ્મરણશક્તિ અને વિચારશક્તિ વધે છે. પુસ્તકોને બદલે બાળકોના અનુભવના ખજાનામાંથી શિક્ષણ મેળવે એવું રૂસો ઇચ્છે છે. આવો અનુભવ વસ્તુઓ સાથેના સંપર્કથી આવે છે.

7. ઇન્દ્રિયોની કેળવણીનું મહત્વ.

રૂસો માને છે કે, “ઇન્દ્રિયો બૌદ્ધિક તર્કનો પાયો છે. આપણા અંગે, આપણા હાથ-પગ અને આંખ જ તત્ત્વજ્ઞાનના શિક્ષણમાં આપણાં સાચા ગુરુઓ છે. બાળકોને શબ્દો દ્વારા જ્ઞાન આપવાના બદલે કુદરત પાસેથી ઇન્દ્રિયોનું શિક્ષણ લેવાદો. રમતના મેદાન પર બાળક જે શિક્ષણ મેળવે છે, તે શાળામાં અપાતા શિક્ષણ કરતાં અનેકગણું ઉપયોગી હોય છે.”

8. સમજણ વિનાનું સ્મરણ ગોખણપટ્ટી છે.

“ જે આપણે સમજતા ન હોઈએ, તેનું આપણે સ્મરણ રાખવું જોઈએ નહીં. કારણ કે આપણા જ્ઞાનના ભંડારમાં આપણો પોતાનો કેટલો હિસ્સો છે તે આપમે કદાપિ કહી શકવાના નથી.” સમજણ વિનાનું શિક્ષણ નરી ગોખણપટ્ટી છે. એવા શિક્ષણનો કશો અર્થ નથી.

9. પ્રાર્થના વારંવાર ન કરાવો, કર્તવ્યનું એક જ જ્ઞાન આપો.

વારંવાર પ્રાર્થના કરાવવાથી બાળક નિઃસાસા નાંખે છે, રૂસો કહે છે કે, “પ્રાર્થના કદાપિ ન જ કરાવવાની હોય તો કેવું સારું !” એ જ રીતે બાળકોને હાથે દાન કરાવવાનો પણ વિરોધ કરે છે કારણ કે બાળક સમજ્યા વિના દાન કરે તેનો કશો અર્થ નથી. બાળક રમકડાનું દાન કદાપિ નહીં કરે કારણ કે તે રમકડાનું મહત્વ સમજે છે.

સમાપન :

રૂસો બાળકોને એક જ જ્ઞાન આપવાનું અને તે કર્તવ્યનું જ્ઞાન આપવાનું કહે છે. પંડિતોએ પ્રબોધેલી નીતિ-પ્રાર્થના-દાન વગેરે બાબતો બાળકો પર લાદવી ન જોઈએ. તેને મન જે નૈસર્ગિક છે તે જ સાચું છે અને સારું છે.

19. રૂસો અનુસાર શિક્ષણના ઉદ્દેશો યા પ્રકૃતિવાદ અનુસાર શિક્ષણના ઉદ્દેશો

પ્રાસ્તાવિક :

રૂસોએ પોતાના પ્રખ્યાત પુસ્તક ‘એમિલ’માં પોતાના પ્રકૃતિવાદી શિક્ષણ અંગેના વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે. તેમણે શિક્ષણના ઉદ્દેશોમાં કેટલીક સામાન્ય બાબતો ધ્યાન ખેંચે તેવી રીતે રજૂ કરી છે, જે નીચેના મુદ્દાઓ પરથી સ્પષ્ટ થશે.

સામાન્ય ઉદ્દેશો :

1. બાળકની આત્માભિવ્યક્તિ :

શિક્ષણનું સર્વોત્તમ ધ્યેય છે આત્માભિવ્યક્તિ. ઇન્દ્રિયાનુભવમાંથી તેને આનંદ મળે છે. માટે તેમને પ્રકૃતિના કાર્યો કરવા દેવાં, નાહકના લેખન-વાચનમાં જોતરી ન દેવા. શિક્ષણ આનંદદાયક, તર્કયુક્ત, સંતુલિત, ઉપયોગી અને પ્રાકૃતિક જીવનના વિકાસની પ્રક્રિયા છે. અર્થાત્ બાળકને પોતાના અનુભવ દ્વારા, પ્રકૃતિ સાથેના પ્રત્યાયનથી જે આત્માભિવ્યક્તિનો આનંદ મળે છે તે લેવા દેવો.

2. પ્રાકૃતિક માનવનું ઘડતર :

રૂસો કહે છે કે, “શિક્ષણનો હેતુ બાળકની વિભિન્ન શક્તિઓનો વિકાસ કરવાનો છે, જે બાળકની સ્વાભાવિક ક્રિયાઓનો વિકાસ કરવામાં સહાય કરે છે. શિક્ષણનો સૌથી મોટો હેતુ બાળકને સૈનિક, પાદરી કે મેજિસ્ટ્રેટ ન બનાવતાં સૌથી પ્રથમ ‘મનુષ્ય’ બનાવવાનો છે.” આમ રૂસો સમાજિક મનુષ્ય

બનાવવાને બદલે પ્રાકૃતિક માનવ તૈયાર કરવાની હિમાયત કરે છે.

3. બાળકેન્દ્રી શિક્ષણ :

રૂસો બાળકેન્દ્રી શિક્ષણની હિમાયત કરે છે. બાળકનું અધ્યયન કરવાથી શિક્ષણ થઈ જશે એમ માનનાર રૂસો કહે છે કે, “બાળકનું શરૂઆતથી જ પૂર્ણ રૂપે અધ્યયન કરો, કારણ કે તમે એને નથી જાણતા.”

4. અનુભવ દ્વારા શિક્ષણ :

જન્મગત શક્તિઓ અને યોગ્યતાઓના વિકાસની પ્રક્રિયાને સરળ બનાવવી એ શિક્ષણનો હેતુ છે. વધુમાં તેઓ જણાવે છે કે જીવવું એટલે શ્વાસ લેવો એટલું જ નથી, જીવવું એટલે તો કામ કરવું અને આપણા અવયવો, ઇન્દ્રિયો, શક્તિઓ અને જેમને લીધે આપણને જીવવાનું ભાન થાય છે તે બધાંનો ઉપયોગ કરવો, એ છે.

5. વ્યક્તિને જીવન માટે તૈયાર કરવી :

કોઈ ખાસ વ્યવસાય માટે બાળકને તૈયાર કરવો એ શિક્ષણનો હેતુ રૂસોને માન્ય નથી. માનવ કેવો બનશે તે શિક્ષણ નક્કી કરશે. રૂસો કહે છે કે, “મારા શિષ્યને સૈનિક કે આચાર્ય કે પક્ષવાદી કે ગમે તે થવું હોય, તેની મને ચિંતા નથી. તે પોતાના બાપદાદાના ધંધામાં પડે ત્યારે પહેલાં પ્રકૃતિ તેને માણસ થવાની આજ્ઞા કરે છે. અને મનુષ્ય તરીકે કેવું જીવન ગાળવું એ હું તેને શિખવવા માગું છું.”

6. વ્યક્તિને ભવિષ્ય માટે નહીં પણ વર્તમાન માટે તૈયાર કરવી :

રૂસો સ્પષ્ટ માને છે કે, અનિશ્ચિત ભવિષ્યની વેદી પર વર્તમાનનું બલિદાન શા માટે ? અનિશ્ચિત ભવિષ્યને બદલે બાળકને વર્તમાનમાં કેમ જીવવું એ માટે તાલીમ આપવાની તે હિમાયત કરે છે.

સમાપન :

આમ જોતાં રૂસોએ શિક્ષણના ઉદ્દેશો વિકાસના તબક્કાથી અલગ પાડીને વિચાર્યા નથી. પરંતુ વિકાસના તબક્કાના સંદર્ભમાં જ વિચાર કર્યો છે. એ દૃષ્ટિએ તેણે ખૂબ જ મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે શિક્ષણના ઉદ્દેશો રજૂ કર્યા છે.

20. નઈ તાલીમનાં સિદ્ધાંતો યા ગાંધીજીની શિક્ષણ પદ્ધતિના સિદ્ધાંતો

પ્રાસ્તાવિક :

ગાંધીજીના સમગ્ર જીવનદર્શન સાથે તેમનું શિક્ષણદર્શન સંપૂર્ણ રીતે સંકળાયેલું છે. તેઓ છેક દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રયોગોથી શિક્ષક બની ગયા હતા. તેઓ પોતે જ કહેતા કે, “એક વખત હું પોતે શિક્ષકવર્ગનો હતો. હજી પણ હું શિક્ષક છું એવો દાવો કરી શકાય.” સાચા અર્થમાં ગાંધીજીએ નઈ

તાલીમ જેવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની તરાહ બની શકે એવી યોજના દેશ સમક્ષ મૂકી.

શિક્ષણ સંમેલનના ઠરાવો :

22-23 ઓક્ટોબર, 1937ના શિક્ષણ સંમેલનમાં (વર્ધામાં) જે ચાર ઠરાવો પસાર થયા, તે જ પછીથી નઈ તાલીમના સિદ્ધાંતો બની ગયા. આ ઠરાવો નીચે પ્રમાણે છે.

1. દેશમાં સાતથી ચૌદ વર્ષના તમામ બાળકોને મફત, ફરજિયાત, સાર્વત્રિક શિક્ષણ આપવું.
2. કેળવણી માતૃભાષા દ્વારા આપવી.
3. આખા સમય દરમિયાન કેળવણીની પ્રક્રિયા કોઈ પ્રકારના શારીરિક અને ઉત્પાદક કાર્યની આસપાસ ગુંથવી જોઈએ.
4. આ શિક્ષણપદ્ધતિમાંથી ધીમે ધીમે શિક્ષકનો પગાર નીકળવો જોઈએ. ટૂંકમાં સ્વાવલંબી હોવી જોઈએ.

નઈ તાલીમના સિદ્ધાંતો :

ઉપર્યુક્ત ઠરાવોમાંથી પ્રગટ થતા સિદ્ધાંતો નીચે મુજબના હોઈ શકે.

1. મફત, ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક શિક્ષણ :

કોઈ પણ લોકશાહી દેશમાં શિક્ષણ ફરજિયાત હોવું જોઈએ. મફત એટલા માટે કે આ દેશની મોટા ભાગની પ્રજા ગરીબ છે. વળી, અમીર-ગરીબ, ઊંચ-નીચ કે સ્ત્રી-પુરુષના ભેદ વિના સૌએ સાર્વત્રિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

સાર્વત્રિક શિક્ષણ એટલે બધાને લાગુ પાડવાનું સાર્વજનિક શિક્ષણ. એ શિક્ષણને કોઈ એક વર્ગ માટે ઇચ્છ્યું નથી, પણ આ દેશના સમગ્ર લોકો માટે, આમસમુદાય માટેનો પ્રબંધ કરવાનો રહે છે.

વળી, આ શિક્ષણ સાત વર્ષનું છતાં માધ્યમિક જેટલું હોવું જોઈએ. તેને માટે મેટ્રિક – અંગ્રેજી + ઉદ્યોગ = સાત વર્ષનું બુનિયાદી શિક્ષણનું સમીકરણ મૂકી શકાય.

2. માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ :

એક જમાનામાં સમગ્ર શિક્ષણનું માધ્યમ અંગ્રેજી હતું. પરિણામે શિક્ષણ સીમિત રહેતું. બાળકોના નાજુક મન ઉપર નાહકનો બોજો રહેતો. તેથી માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણનો સિદ્ધાંત ગાંધીજીએ રજૂ કર્યો. આજે ઘણું અમલીકરણ થયું છે.

3. ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ :

શિક્ષણ કોઈ ને કોઈ ઉત્પાદક ઉદ્યોગની આસપાસ વણાયેલું હોવું જોઈએ. એટલે શિક્ષણના

એક અનિવાર્ય માધ્યમ તરીકે કોઈ ને કોઈ મુખ્ય અને ગૌણ ઉદ્યોગ શાળેએ સ્વીકારવા જોઈએ. વળી, ઉદ્યોગો ઉત્પાદનક્ષમ હોવા જોઈએ. ડૉ. ઝાકીરહુસેન કમિટીએ તેમાં જે શરતો મૂકેલી તે આ પ્રમાણે હતી. :

જે હાથઉદ્યોગ પસંદ કરવામાં આવે તે એવો હોવો જોઈએ કે...

1. તેના દ્વારા કેળવણી આપવાનો ખૂબ અવકાશ હોય.
2. એ કામનો અગત્યની માનવીય પ્રવૃત્તિઓ અને હિતોની સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ.
3. તે કામ એવું હોવું જોઈએ કે તેનો વિસ્તાર શાળાના આખા અભ્યાસક્રમ જેટલો થઈ શકે એમ કહેવાય.
4. સ્વાશ્રયી કેળવણી :

સ્વવલંબી કેળવણી એ પણ મહત્વનો સિદ્ધાંત છે. વર્ધા પરિષદે આ શિક્ષણપદ્ધતિમાંથી ધીરે ધીરે શિક્ષકોનો પગાર નીકળી રહે તેવું ઠરાવ્યું હતું. અર્થાત્ કેળવણીનો પ્રાથમિક ખર્ચ શાળાના બાળકો જે કાંઈ ઉત્પાદન કરતાં હોય તેમાંથી નીકળે. તેમાં શરત એટલી હતી કે તે ઉત્પાદનને રાજ્ય ખરીદી લે તથા શાળાના ફર્નિચર, પુસ્તકો, ઉદ્યોગ માટે જરૂરી સાધનો વગેરેનો આવશ્યક ખર્ચ પણ રાજ્ય આપે.

સમાપન :

આમ, ગાંધીજીની નઈ તાલીમ શિક્ષણ સંકલ્પનામાં માત્ર વાંચવું, લખવું અને ગણવું - થી આગળ વધીને હાથ, હૃદય અને મસ્તિષ્કની કેળવણી પર ભાર મૂક્યો છે. પછીથી તેમાં સ્વાસ્થ્યનો પણ ઉમેરો થયો. વિનોબાજીએ તેને 4 H (Hand, Heart, Head and Health) ની કેળવણી કહી છે. આમ જોતા ગાંધીજીએ શિક્ષણમાં આરંભથી જ બાળકની સર્જનશીલતાને પોષક એવી પ્રવૃત્તિઓને કેન્દ્રસ્થાન આપ્યું છે.

21. ગાંધીજી અનુસાર શિક્ષણના ઉદ્દેશો યા નઈ તાલીમના ઉદ્દેશો

પ્રાસ્તાવિક :

ગાંધીજીએ તેમની કેળવણીના ઉદ્દેશો ખૂબ જ સભાનતાપૂર્વક નક્કી કર્યા છે. ભારતમાં તેમણે પ્રથમ વાર શિક્ષણનો વિચાર સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો છે. આ દેશમાં સર્વોદયી સમાજની સંકલ્પના લઈને તેમણે પદાર્પણ કરેલું. અર્થાત્ શોષણરહિત, સહકારમૂલક અને વર્ગવિહીન, લોકશાહી, સમાજવાદી સમાજરચના એ એમની કેળવણીનું એકમાત્ર લક્ષ્ય હતું. આ લક્ષ્યની સિદ્ધિ માટે તેમણે કેળવણીના માળખાંને બદલી નાખવાના પ્રયાસો કર્યા. તેમાંથી નીચે પ્રમાણેના શિક્ષણના ઉદ્દેશો ફલિત થાય છે.

1. કેળવણીમાં સ્વાવલંબન અને સ્વાવલંબી કેળવણી :

સ્વાવલંબન એટલે વ્યક્તિનું પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેવું. કેળવણીના અંતે વ્યક્તિને ત્રણ પ્રકારનું સ્વાવલંબન પ્રાપ્ત થવું જોઈએ.

(અ) આર્થિક સ્વાવલંબન :

કેળવણી દ્વારા વ્યક્તિના મૂળભૂત પ્રશ્નો રોજી-રોટી, આવાસ અને વસ્ત્રમાંથી છુટકારો મળવો જોઈએ. બાળક સાત વર્ષનું ભણતર પૂરું કર્યા પછી તેમનામાં કાંઈક કમાવાની શક્તિ આવેલી હોવી જોઈએ. બાળકના મનમાં લાગણી એ હોય છે કે, હું જો માબાપની જોડાજોડ કામ નહીં કરું તો તેઓ ખાશે શું અને ખવડાવશે શું ? એ જ રીત રાજ્યની એ જવાબદારી છે કે આટલું ભણ્ય પછી બાળકે રોજગારી આપે.

(બ) સામાજિક સ્વાવલંબન :

જૂનું શિક્ષણ લેનાર સામાજિક રીતે પરાવલંબી બનતો. ‘ સફેદ કોલર ’ ધંધો શોદતો. તે શેક્સપિયરની કવિતા ફક્ત બોલી જાય પણ ઘરમાં ખુરશીની ખીલી નીકળી જાય, લાઇટનો ફ્યૂજ ઊડી જાય કે મેલું સાફ કરનાર બે દિવસ ન આવે તો સાવ નિરાધાર બની જાય. નઈ તાલીમમાં તમામ દૈનિક કાર્ય જાતે કરવાની તાલીમ છે. કોઈ પણ કાર્ય શ્રમ પ્રત્યે વ્યક્તિના મનમાં સૂગ ન રહે એ કાર્ય કેળવણીએ કરવાનું છે.

(ક) માનસિક સ્વાવલંબન :

કેળવણીનું કાર્ય વ્યક્તિને સ્વતંત્ર વિચાર, તર્ક, કલ્પના અને પ્રતિભા બક્ષવાનું છે. વળી, તેણે સ્વતંત્ર અભિવ્યક્તિ અને મૌલિક સર્જન કરવાનું છે. વિદ્યાર્થી જાત અધ્યયન કરતો થાય એ પણ માનસિક સ્વાવલંબનનો હેતુ છે.

2. સાંસ્કૃતિક સ્વાવલંબન :

કેળવણીની પ્રક્રિયામાંથી વ્યક્તિને સાંસ્કૃતિક અને સંસ્કારવારસા માટે આદર પ્રગટવો જોઈએ. ગાંધીજી કહે છે કે, “અક્ષરજ્ઞાન કરતાં સંસ્કારની કેળવણીને હું ઘણું વધારે મહત્વ આપું છું.” તમે કેમ બેસો છો, કેમ વાત કરો છો, કેવી રીતે કપડાં પહેરો છો વગેરે તમારા વર્તનની નાનામાં નાની વિગત પર એ સંસ્કારિતા તરી આવવી જોઈએ. જેથી તમારા સંપર્કમાં આવતો માણસ જોતાવેંત જાણી શકે કે તમે કેળવણી મેળવેલ છે.

3. ચારિત્ર્યઘડતરનો ઉદ્દેશ :

સાંસ્કૃતિકતાનો સીધો જ ફલિતાર્થ વ્યક્તિના શુદ્ધ ચારિત્ર્યનું ઘડતર છે. ગાંધીજી કહે છે કે, “જ્ઞાનમાત્રનું ધ્યેય ચારિત્ર્યઘડતર હોવું જોઈએ. આપણી સઘળી વિદ્યા અથવા વેદોનું પારાયણ તથા

સંસ્કૃત, લેટિન, ગ્રીક વગેરેનું શાસ્ત્રશુદ્ધ જ્ઞાન, હૃદયની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ કરવાની આપણને શક્તિ ન આપે તો આપણને એ બધાનો શો ઉપયોગ ?

ગાંધીજીને મન શિક્ષણ એટલે અક્ષરજ્ઞાન નહીં, પરંતુ ચારિત્ર્યની ખિલવણી છે. ધર્મભાવનાનું ભાન, એ મત મારા સઘળા પ્રકારના વાંચનથી મજબૂત થાય છે. આપણી ભાષામાં આપણે તેને ‘કેળવણી’ શબ્દથી ઓળખીએ છીએ. જો કેળવણીનો ઉદ્દેશ આવો જ હોય તો તે ખરો ઉદ્દેશ છે.

4. વિમુક્તિદા કેળવણી :

પ્રાચીન ભારતના શાસ્ત્રોએ આપેલો કેળવણીનો ઉદ્દેશ છે, ‘સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે’ અર્થાત્ તે જ વિદ્યા છે જે મુક્તિ આપે છે. ગાંધીજી કહે છે કે, ‘સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે’ એ પ્રાચીન મંત્રને સિદ્ધ કરીએ. વિદ્યા એટલે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને મુક્તિ એટલે સર્વ દાસત્વમાંથી છૂટી જવું.

5. આત્મસાક્ષાત્કાર કેળવણીનો સર્વોચ્ચ ઉદ્દેશ :

આજની કેળવણીમાં આત્માની અનુભૂતિને વિસરાવનારા તત્વોનું આધિપત્ય વધતું જાય છે. જ્યારે પ્રત્યેક ક્ષણે ચૂરેચૂરા થઈ જતાં શરીરને સૌથી વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવે છે ત્યારે ગાંધીજી તેની સામે લાલબત્તી ધરતા કહે છે કે, “વિદ્યાર્થી માટેનો પ્રાચીન શબ્દ છે ‘બ્રહ્મચારી’. કારણ કે તેનાં શાળા, અભ્યાસ તથા સઘણી પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ બ્રહ્મની ખોજ છે. સાદા અને આત્મસંયમના મજબૂત પાયા પર તે પોતાના જીવનનું ચણતર કરે છે.”

સમાપન :

આત્માની કેળવણીના ઉદ્દેશ દ્વારા ગાંધીજી કેળવણીના ઉદ્દેશોને એક વ્યાપક સ્વરૂપ આપે છે અને આખરી લક્ષ્યાંકરૂપ આ આત્મસાક્ષાત્કાર આગળના બધા ઉદ્દેશોને પોતાનામાં સમાવી લે છે. આમ જોઈએ તો ગાંધીજીએ સ્વાવલંબનના ઉદ્દેશથી શરૂ કરીને, સાંસ્કૃતિક, ચારિત્ર્યઘડતર, વિમુક્તિદા કેળવણી અને આત્મસાક્ષાત્કાર જેવા ઉદ્દેશ રજૂ કરીને તેમની કલ્પનાના સમાજનું શમણું જ રજૂ કર્યું છે. આ બધા ઉદ્દેશો એક પછી એક સાંકળ જેવા છે.

22. જ્ઞાન ડ્યૂઈ અનુસાર શિક્ષણની સંકલ્પના યા વ્યવહારવાદની શિક્ષણ અંગેની સંકલ્પના

પ્રાસ્તાવિક :

જ્ઞાન ડ્યૂઈએ શિક્ષણને વૈજ્ઞાનિક રૂપ આપવાની હિમાયત કરી અને જણાવ્યું કે, શિક્ષણનો વિકાસ અટક્યો છે. જ્યાં સુધી શિક્ષણમાં વિજ્ઞાનની ક્રિયાપદ્ધતિ અને જીવનવ્યવહારનું ક્રિયા સ્વરૂપ ન હોય તો તે પદ્ધતિનું જડ ચોકડું શિક્ષણનો વિકાસ અટકાવી દે છે. તેથી શિક્ષણમાં લોકશાહી તત્વ અને વિજ્ઞાન તત્વોનું મિશ્રણ થવું જોઈએ. શિક્ષણના ક્ષેત્રે ડ્યૂઈએ આપેલ પદ્ધતિ પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ વિચાર સાથે ડ્યૂઈની શિક્ષણ અંગેની વ્યવહારવાદી પદ્ધતિની સંકલ્પના

નીચેના મુદ્દાઓ પરથી સ્પષ્ટ થશે.

1. લોકશાહી અને વિજ્ઞાનના તત્વોયક્ત શિક્ષણ :

ડયૂઇની આ રજૂઆતે જૂની દુનિયાના મસ્તક પર ઊભેલા જ્ઞાનસિદ્ધાંતને પડકાર્યો અને શિક્ષણને ક્રિયાશીલ બનાવવાની હિમાયત કરી. વિજ્ઞાન એટલે પ્રયોગશાળાના બંધ બારણા પાછળ થતા ભૌતિક અને રાસાયણિક પ્રયોગો જ નહીં પણ સક્રિયજીવન વિજ્ઞાનરૂપ છે.

2. શિક્ષણ એ સામાજિક પ્રક્રિયા છે :

ડયૂઇ શિક્ષણને સામાજિક પ્રક્રિયા માને છે. સમાજમાંથી માણસને અનેક અનુભવો પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે માણસે સમાજમાં અનેક વિષમ સમસ્યાઓનો મુકાબલો કરવો પડે છે. તેથી ડયૂઇ કહે છે કે, “શિક્ષણ એ અનુભવોની ઉત્પત્તિ, પરિવર્તન અને પુનરાવર્તન સિવાય બીજું કશું નથી.”

તેમના મતે શિક્ષણકાર્ય સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ અને માનવજાતના હેતુઓમાં વ્યક્તિ ભાગ લે એ દ્વારા થવું જોઈએ. જ્યારે બાળક અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે રહીને કામ કરે છે ત્યારે તેની કુદરતી શક્તિઓ ક્ષમતાપૂર્વક વિકસે છે. પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાંથી ઊભી થતી જરૂરીયાતોથી પ્રભાવિત થઇ સાચી કેળવણી પ્રાપ્ત કરે છે.

3. શિક્ષણ વિચારના પુનઃનિર્માણની પ્રક્રિયા છે :

આ પ્રક્રિયા વિકસિત વ્યક્તિગત કૌશલ્યના માધ્યમથી માણસને વધુ સામાજિક મૂલ્ય બક્ષે છે. શિસ્તની પ્રક્રિયા સતત અનુકૂળનની પ્રક્રિયા છે જેનો ઉદ્દેશ પ્રત્યેક સ્તરે વિકાસની યોગ્યતા વધારવાનો છે.

4. શિક્ષણની પ્રક્રિયા અનંત છે :

બાળક જન્મથી મૃત્યુ સુધી શિક્ષણની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થાય છે. એટલે તે અનંત શિક્ષણ છે.

5. બાળકને વર્તન માટે તૈયાર કરવો :

શિક્ષણ એ ભાવિ જીવનની તૈયારી છે એ વાતનું ડયૂઇ ખંડન કરે છે. તેમણે કહ્યું કે, “બાળક વર્તમાનમાં જ જીવે છે અને દૂરના ભવિષ્યમાં તેને રસ હોતો નથી. તેથી ભવિષ્યના કાર્ય માટે તેને પ્રેરણા આપવી વ્યર્થ છે. વધુમાં તેમના મતે કેળવણીની બાબતમાં સાદ્ય અને સાધન બન્ને એક જ છે.

6. શિક્ષણ જીવનની એક આવશ્યકતા છે :

શિક્ષણ વિના જીવનમાં પ્રગતિ થઇ શકે નહીં. શિક્ષણ એ જ જીવન છે. બાળક વર્તમાનમાં જ રસ લઇને પ્રવૃત્તિમાં રત રહે છે અને પ્રવૃત્તિ દ્વારા તેને અનુભવો મળે છે. આથી શિક્ષણ એ જીવન છે તે પોતે તો નાશવંત છે. પરંતુ એનાં કાર્યો અમર છે. શિક્ષણનું કામ આ કાર્યોનું સંરક્ષણ અને સંક્રમણ

કરીને સામાજિક જીવનના તંતુને ચાલું રાખવાનું છે. જો શિક્ષણ ન હોય તો સામાજિક જીવનનો અભાવ હોય.

7. શિક્ષણ એ સામાજિક કાર્ય છે :

વ્યક્તિને સામાજિક જીવનમાં જ અસરકારક શિક્ષણ આપી શકાય. સમાજ પોતાના રીતરિવાજ, પરંપરા, સંસ્થાઓ, વિચારપદ્ધતિઓ અને ક્રિયાઓ દ્વારા બાળકના ચારિત્ર્યનું નિર્માણ કરે છે. આમ મનુષ્યના વિકાસની પ્રાકૃતિક સ્થિતિમાં સામાજિક વાતાવરણના માધ્યમ દ્વારા જ કરી શકે છે. જેટલા પ્રમાણમાં વ્યક્તિ સામાજિક ક્રિયામાં ભાગ લે તેટલા પ્રમાણમાં બીજા સભ્યોએ કરેલ પ્રવૃત્તિ વાસ્તવિક રીતે શિક્ષણપ્રદ થાય છે.

8. શિક્ષણ એ માર્ગદર્શન છે :

બાળકને શિક્ષણ આપવાનો અર્થ છે તેને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવું. બાળકને યોગ્ય અનુભવો મેળવવાની દિશામાં માર્ગદર્શન આપવું તે જ શિક્ષણ બાળકની અવિકસિત શક્તિને એવી રીતે માર્ગદર્શન આપવું કે જેથી તે પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરવામાં સમર્થ થાય.

9. શિક્ષણ એ અભિવૃદ્ધિ છે :

અભિવૃદ્ધિ એટલે નિત્ય વિકાસશીલ. ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા કરતી વ્યક્તિ પરિવર્તિત થાય છે. પરિવર્તનની આ પ્રક્રિયા વિકાસની પ્રક્રિયા છે, એટલે કે શિક્ષણની પ્રક્રિયા છે શિક્ષણથી બાળકનો, અંતતોગત્વા સમાજનો વિકાસ થાય છે. કારણ કે બાળક સમાજનો સભ્ય છે.

10. બાળકની પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રયત્ન પર ભાર :

પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં બાળક સતત પ્રવૃત્તિશીલ રહે છે. પ્રયત્ન દ્વારા તે શીખે છે.

11. શિક્ષણનો આધાર જીવનની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ :

સમસ્યા-ઉકેલમાં અને પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં બાળકોને જીવનની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ દ્વારા શિક્ષણ અપાય છે.

12. સામાજિક અને ભૌતિક વાતાવરણ પર ભાર :

શિક્ષણ વ્યક્તિની એ બધી યોગ્યતાઓનો વિકાસ છે જે બાળકમાં પોતાના વાતાવરણ પર નિયંત્રણ રાખવાનું તથા પોતાની સંભવનાઓને પૂર્ણ કરવાનું સામર્થ્ય બક્ષે.

13. પ્રયોગ, અનુભવ પર આધારિત સામાજિક પ્રક્રિયા તે શિક્ષણ :

શિક્ષણ અનુભવનું હોય છે. આત્માનુભવ દ્વારા અનુભવ માટેનું શિક્ષણ છે. શિક્ષણ એ એવી પ્રક્રિયા છે જે સતત અનુભવોનું નવનિર્માણ અને પુનઃગઠન કરે છે.

14. વ્યાવહારિક શિક્ષણ :

વ્યવહારવાદી હોવાને નાતે તેનું શિક્ષણ પ્રયોગ પર આધારિત અને વ્યાવહારિક છે.

સમાપન :

શિક્ષણની ફિલસૂફી એ તૈયાર-સાધેલા વિચારોનાં જુદાં જ મૂળ અને ધ્યેય ધરાવનાર શિક્ષણના વ્યવહારનો બાહ્ય વિનિયોગ નથી. તે વર્તમાન સામાજિક જીવનની મુશ્કેલીઓના નિરાકરણ માટેનો આવશ્યક, સાચી માનસિક અને નૈતિક ટેવો પાડવાનો વિચાર છે.

૪. શ્રી અરવિંદ- શ્રીમાતાજીનું શિક્ષણ દર્શન યા તત્ત્વો

શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીએ પોતાના શિક્ષણદર્શનમાં કેળવણીની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ સ્પષ્ટ કરી છે, તેમાંયે તેમણે આજીવન કેળવણી અને મા-બાપ દ્વારા આપવાની બાળકેળવણી પર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે.

૧. શિક્ષણ એક આજીવન પ્રક્રિયા છે :

માનવનું શિક્ષણ તેના જન્મથી શરૂ થઈને તેના સમગ્ર જીવન દરમિયાન સતત ચાલતું રહેવું જોઈએ. એટલું જ નહીં ખરેખર તે શિક્ષણને મહત્તમ ફળદાયી બનાવવું હોય તો તેનો પ્રારંભ માણસના જન્મ પહેલાંથી કરવો જોઈએ.

એટલે કે શિક્ષણ ગર્ભાધાનથી શરૂ કરીને મૃત્યુપર્યન્તની પ્રક્રિયા છે, એવું શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીનું દર્શન છે. આજે જ્યારે સમગ્ર વિશ્વમાં આજીવન શિક્ષણ અને અધ્યયનશીલ સમાજની સંકલ્પના જોર પકડી રહી છે ત્યારે શ્રી અરવિંદ અને માતાજીનું આજીવન શિક્ષણની પ્રક્રિયાનું દર્શન કેટલું નવીનતમ ગણાય.

૨. માતા બાળકની પહેલી શિક્ષિકા છે :

ઉપર્યુક્ત આજીવન શિક્ષણની સંકલ્પનાને મૂર્તિમંત કરવા માટે શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજી માને છે કે, માતાને જ તેના સુધાર માટે શિક્ષિત કરવી જોઈએ. એટલે કે, માતાને સૌ પ્રથમ શિક્ષિત કરવી ઘટે તો જ શિક્ષિત માતા દ્વારા બાળક શિક્ષિત કરી શકાય. બાળક જન્મથી માતા પર ઘણું આધારિત હોય છે, તેથી માતાએ બાળકની કેળવણી માટે ધ્યાન રાખવું જોઈએ. માતાના પક્ષેથી બાળકને આવી કેળવણી મળવી જોઈએ.

બાળકના વિચારો સુંદર અને પવિત્ર છે કે કેમ ?

તેની સંવેદના ઉમદા અને સુંદર છે કે કેમ ?

તેનું ભૌતિક પર્યાવરણ સંવાદી અને સારું છે કે કેમ ?

આ ત્રણ બાબતની માતાએ કાળજી લેવી જોઈએ. શ્રી અરવિંદ અને માતાજીનું માનવું છે કે મા-બાપ બાળકોને આપવાની કેળવણી વિશે બહુ ઓછું વિચારે છે. તેઓ તો બાળકને અવતારવામાં — તેની ભૌતિક આવશ્યકતાઓ સંતોષવામાં જ ઈતિશ્રી માની લે છે. તેઓ બાળકને નિશાળે લઈ

જઈ શિક્ષકને તેની માનસિક કેળવણી માટે સોંપણી કરી દે છે. આમ, મા-બાપ જાણે કે, કેળવણીની જવાબદારીમાંથી છટકે છે, પરંતુ ખરી અને સાચી કેળવણી તો માતા જ આપી શકે છે. વળી ઘણાં ઓછાં મા-બાપ જાણે છે કે પોતાના બાળકને દાખલારૂપ થવા માટે પોતાની જાતને શિક્ષિત કરવી જોઈએ, પોતાની જાતને ઓળખવી જોઈએ. મા-બાપનું ઉદાહરણ જ બાળકને અસરકારક શિક્ષણ આપી શકે. માત્ર ઉપદેશથી અસરકારક શિક્ષણ સિદ્ધ થતું નથી. સન્નિષ્ઠ, પ્રામાણિકતા, સરળતા, હિંમત, નિષ્કામભાવ, નિઃસ્વાર્થતા, ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા, ખંત, શાંતિ અને સ્વનિયંત્રણ જેવા વ્યક્તિત્વવિકાસના ગુણો સુંદર ભાષણોથી નહીં, પરંતુ પોતાના જીવનવ્યવહારના ઉદાહરણ દ્વારા જ સરળ રીતે શીખવી શકાય છે.

૩. ઉચ્ચ આદર્શ અને ઉચ્ચ જીવનવ્યવહાર :

બાળકને શિક્ષિત કરવા મા-બાપના આદર્શો ઊંચા હોવા જોઈએ. વળી એ આદર્શો સાથે મેળ ખાતો તેમનો જીવનવ્યવહાર હોવો જોઈએ. વળી, બાળકો સાથેના આ વ્યવહાર અંગે શ્રી અરવિંદ અને માતાજી કહે છે કે, ‘જો તમે તમારાં બાળકો પાસે માન-વિનયની આશા રાખતા હો તો તમારા માટે તમે માન રાખો અને પ્રત્યેક ક્ષણે તમે માનને યોગ્ય બનો. ક્યાંય ધીરજ ન ગુમાવો, બાળકો કંઈ પ્રશ્ન પૂછે તે તેમને મૂર્ખાઈભરેલી રીતે જવાબ ન આપો.’

૪. બાળકને ઠપકો ન આપો :

ચોક્કસ હેતુસર અને અનિવાર્ય હોય તો જુદી વાત છે- નહીંતર મા-બાપોએ બાળકને ક્યારેય ઠપકો ન જ આપવો જોઈએ, વળી મા-બાપ જે દોષ કરતાં હોય તે દોષ માટે બાળકને ઠપકો ન આપવો. બાળકો ખૂબ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષક હોય છે. તેઓ તમારી નબળાઈ શોધી કાઢશે એટલે મા-બાપે પોતાની નબળાઈઓનું સ્ખલન ન થાય તેની તકેદારી રાખવી જોઈએ.

૫. બાળકોને નીડર બનાવો :

બાળકો ભૂલ કરે તો જુઓ કે તેઓ તરત નિખાલસતાથી કબૂલ કરે. કબૂલ કરે તે પછી તેને પ્રેમથી સમજાવો કે તે તેનું પુનરાવર્તન ન કરે. એટલે કે બાળક ભૂલ તો કરે જ પણ તેની નિખાલસ કબૂલાત અને પુનઃ ન કરવાની સમજાવટ માટેનું પર્યાવરણ મા-બાપે તૈયાર કરવું જોઈએ. ભૂલ માટે સજાને બદલે પ્રેમ અને હુંફ દ્વારા તેને પુનઃ ભૂલથી બચાવી શકાય. એ ત્યારે જ બને કે બાળક અને માબાપ વચ્ચે બીકનો વ્યવહાર ન હોય, બીક એ કેળવણી માટે અનર્થવાળો રસ્તો છે. બીક એ ઢોંગીપણાના કૃત્રિમ વ્યવહારને જન્માવે છે. એટલે બીકને બદલે પ્રેમના વ્યવહારથી બાળકને નીડર બનાવવા જોઈએ. સ્પષ્ટદર્શી મજબૂત અને થતાં સહૃદય, વ્યવહારુ જ્ઞાનવાળો પ્રેમ જ બાળકને અસરકારક શિક્ષણ પૂરું પાડે છે અને તો જ બાળકમાં નીડરતાનો ગુણ ખીલે છે.

૬. બ્રહ્મચર્ય અને સત્વપ્રકૃતિની વૃદ્ધિ :

શ્રી અરવિંદ આર્યસંસ્કૃતિનાં બે મહત્વનાં તત્ત્વોને શિક્ષણના પાયામાં સ્થાન આપવાની વાત કરે છે. તેઓ માને છે કે, “આજની શિક્ષણની પડતીનું મોટું કારણ શિક્ષણના પાયામાં બ્રહ્મચર્યને બદલે માહિતીને સ્થાન મળ્યું છે તે છે. માહિતી તો સીમાડા રચે છે, જ્યારે સ્મૃતિ, નિર્ણય, કલ્પના, ઇન્દ્રિયદર્શન અને તર્ક જેવી શક્તિઓના વિકાસ માટે બ્રહ્મચર્ય જ તેનો સ્ત્રોત છે. બ્રહ્મચર્ય વડે શારીરિક શક્તિ આધ્યાત્મિકતા તરફ આરોહણ કરે છે.

બીજું મહત્વનું તત્ત્વ તે સત્વપ્રકૃતિની વૃદ્ધિ છે. માનવસ્વરૂપ પ્રકૃતિનાં સત્વ, રજસૂ અને તમસૂ એમ ત્રણ તત્ત્વોથી ઘડાયેલું છે. જેમાં તમસૂ જડતા, મંદતા અને અજ્ઞાનપણાનું, રજસૂ શિસ્તરહિત પ્રવૃત્તિ, રાગ, આસક્તિ, પૂર્વગ્રહ અને ખોટા ખ્યાલનું, જ્યારે સત્વ પ્રકાશ, શાંતિ અને જ્ઞાનનું તત્ત્વ છે. શિક્ષણનું કાર્ય એ છે કે, વિદ્યાર્થીમાં રહેલ તમસને દૂર કરી, રજસને અંકુશમાં લઈ, સત્વને જાગ્રત કરવું.

૭. જ્ઞાનેન્દ્રિયોની તાલીમ :

બાળકના આરંભના શિક્ષણમાં ઇન્દ્રિયશિક્ષણ ખૂબ જ અગત્યનું છે. આંખ, કાન, નાક, ત્વચા, જીભ અને મન જ્ઞાનના દ્વાર છે. શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે કે, આ છ સાધનોનો સાચો ઉપયોગ બાળકને શીકવે.

૮. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ :

આંતરરાષ્ટ્રીયતાના પ્રખર સમર્થક હોવા છતાં શ્રી અરવિંદ અને માતાજી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પણ હિમાયતી છે. તેમને મન રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એટલે પરદેશી જ્ઞાન વિજ્ઞાનની અવહેલના કરવી એવો અર્થ નથી. યુરોપની માફક ભારત પણ અન્ય દેશોના નવા વિચારો અને નવા જ્ઞાનને અપનાવી શકે છે. પરંતુ એ વિચારો અને જ્ઞાનને આપણા દેશના જ્ઞાન, સંસ્કૃતિ, રાષ્ટ્રીયભાવના અને સમાજિક વિચારો સાથે એકરૂપ કરવાં પડશે. વ્યક્તિ અતીતનું સંતાન, વર્તમાનનો રક્ષક અને ભાવિનો નિર્માતા છે. આથી શિક્ષણમાં રાષ્ટ્રીયતાની સાથે સાથે ભૂત, ભાવિનું અને વર્તમાનનું પણ શિક્ષણ આપવું જોઈએ. આમ, સંકુચિત રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નહીં, પણ વિશાળ અર્થમાં આત્મા અને ચેતના સાથે સંકળાયેલા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની હિમાયત કરી છે.

૯. આંતરરાષ્ટ્રીયતાની ભાવના :

ઈ.સ. ૧૯૪૩માં અરવિંદ આશ્રમના બાળકોને શિક્ષણ આપવાના ઉદ્દેશ્યથી ૩૨ વિદ્યાર્થીઓની શરૂ કરેલી શાળા આજે તો આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણકેન્દ્ર સમી બની ગઈ છે. આજે તો અરવિંદ આશ્રમમાં હજારો સાધકો — આબાલ-વૃદ્ધ- દેશ કે પરદેશની સીમાઓ વિના જીવનભરની કેળવણી પ્રાપ્ત કરી રહ્યાં છે. જ્યાં ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય, બન્ને શિક્ષણની સુવિધા છે. આ કેન્દ્રમાં બધા પ્રકારના શિક્ષણનો ઉદ્દેશ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છે. આ જ્ઞાન આશ્રમના પર્યાવરણમાંથી જ સૌ મેળવે છે.

હવે વિશ્વઐક્ય અને વસુધૈવ કુટુંબકમની ભાવનાને મૂર્તિમંત કરતું વિશ્વનગર ‘ઓરોવિલ’ અરવિંદ આશ્રમથી છએક માઈલ દૂર આવેલું છે. આ આંતરરાષ્ટ્રીય નગરનો પાયો ૧૯૬૮ની ૨૮મી ફેબ્રુઆરીએ નખાયો હતો. આ નગરના સ્થપતિ તરીકે ફાંસના વિશ્વવિખ્યાત સ્થપતિ શ્રી રાંઝે આંઝે હતા. શ્રી માતાજીએ આ વિશ્વનગરમાં પોતાની કલ્પનાનું પર્યાવરણ ઊભું કરવાનું શમણું સેવ્યું હતું. — આ સ્થળમાં બાળકો પોતાના આત્મા સાથેનો સંબંધ ગુમાવ્યા વિના મોટાં થતાં રહેશે અને એક સર્વાંગ એવો વિકાસ પામતા રહેશે. અહીં કેળવણી પરીક્ષાઓ પસાર કરવા માટે તેમ જ પ્રમાણપત્રો અને નોકરી મેળવવા માટે નથી. પરંતુ માનવની અત્યારની શક્તિઓને વધુ સમૃદ્ધ કરવા માટે, તેમનામાંથી નવી શક્તિઓ બહાર લાવવા માટે અપાતી રહેશે. એ ઓરોવિલ એ એક અનંત કેળવણીનું, અખંડ પ્રગતિનું અને કદી વૃદ્ધ ન થતાં યૌવનનું સ્થાન બનશે. આમ, સમગ્ર માનવજાતિની દિવ્ય અભિપ્સાના પ્રતીકરૂપ વિશ્વનગરમાં ‘અંતિમશાળા’નું (લાસ્ટ સ્કૂલ) સ્થાપત્ય અને કલાની દૃષ્ટિએ વિશ્વનું શ્રેષ્ઠ સ્થાપત્ય પણ તૈયાર થઈ ગયું છે. તેમાં એક વિશ્વ યુનિવર્સિટીનું કેન્દ્ર પણ છે.

શ્રી અરવિંદ અને માતાજીનું ઘણાં વર્ષોનું શમણું ત્યારે સાકાર થશે. તેમણે આવું શમણું સેવ્યું હતું : “પૃથ્વી ઉપર ક્યાંક એવું એક સ્થળ હોવું જોઈએ કે જેના ઉપર કોઈપણ રાષ્ટ્ર પોતાની માલિકીનો દાવો ન કરે. એવા સ્થાનમાં જગતના નાગરિક તરીકે મુક્ત રીતે રહે. પોતાના ઉપર માત્ર એક જ સત્તાની આજ્ઞા સ્વીકારે અને તે સત્તા તે પરમ સત્યની જ સત્તા હોય.” આ સ્વપ્રતી સિદ્ધિ ઓરોવિલના કાર્યથી પૂર્ણ થશે. ઓરોવિલમાં કશું જ ફરજિયાત નહીં હોય, તે ભૂત અને ભવિષ્યનો સેતુ બનશે.

પ. શ્રી અરવિંદની શિક્ષણ અંગેની સંકલ્પના

શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીના જીવનદર્શન અનુસાર જ તેમનું શિક્ષણદર્શન અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતી શિક્ષણની સંકલ્પના છે. પૂર્ણતાના જીવનધ્યેયની પ્રાપ્તિ અતિમનસના સાક્ષાત્કાર દ્વારા થઈ શકે. આ અતિમનસના સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે લઈ જાય એવી કેળવણીનું અનુશીલન કરવા માટે શ્રી અરવિંદ અને માતાજીએ પૂર્ણ કેળવણીની સંકલ્પનાનાં ચાર સોપાનો રજૂ કર્યા છે. આપણે અગાઉ જોયું તેમ શ્રી અરવિંદ અને માતાજીએ જે ચાર તપસ્યા બતાવી છે તે - પ્રેમ, જ્ઞાન, શક્તિ અને સૌંદર્ય — જીવનદર્શન રજૂ કરે છે. એ જીવનદર્શન પર જ ઘડાયેલી તેમની શિક્ષણની કલ્પના છે, જેના મુખ્ય ચાર પાસાં નચે મુજબ છે :

(૧) શારીરિક શિક્ષણ (૨) જીવનજોમનું શિક્ષણ (૩) માનસિક વિકાસનું શિક્ષણ અને (૪) આત્મિક આધ્યાત્મિક વિકાસનું શિક્ષણ. આમ, જોઈએ તો માનવની ચાર મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ એમાં સમાઈ છે. બીજી રીતે કહીએ તો સૌંદર્ય, શક્તિ, જ્ઞાન અને પ્રેમની ચાર તપસ્યાઓમાંથી જ આ

સંકલ્પના સહજ રીતે પ્રગટ થઈ છે. સામાન્ય રીતે કેળવણીના ચાર પાસાં વ્યક્તિની બુદ્ધિ સાથે ક્રમશઃ વિકસતાં રહે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે એક પાસું પૂરું વિકસી રહે તે પછી બીજું વિકસવું શરૂ થાય . ખરેખર તો આ વિકાસ એકબીજા પાસાંને પૂરક બનીને જીવનના અંત સુધી ચાલું રહે છે. આપણે આ ચારેય પાસાંની ચર્ચા કરીએ.

૧. શારીરિક શિક્ષણ :

સૌંદર્યની તપસ્યાને શરીરના તપના માર્ગે કર્મમાંની મુક્તિ પ્રત્યે લઈ જશે. એક સુંદર આકારવાળું સંવાદમય અંગ વિન્યાસવાળું, સૂક્ષ્મ ચપળગતિવાળું, બળવાન પ્રવૃત્તિવાળું તથા આરોગ્ય તેમજ અવયવોની ક્રિયાઓમાં રોગ વગેરે સામે વિરોધ કરવાની શક્તિવાળું એવું એક શરીર તૈયાર કરવું એ આ તપસ્યાનો કાર્યક્રમ રહેશે.

માનવચેતનાનાં વિસ્તારમાં (ક્ષેત્રમાં) શારીરિકતા પદ્ધતિ, શિસ્ત અને પ્રવિધિ દ્વારા નિયોજિત કરી શકાય છે. એ બાબત ન ભૂલવી જોઈએ કે જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રો એકબીજા સાથે સુસંકલિત છે.

શરીરનું શિક્ષણ જન્મ સાથે શરૂ કરી દેવું જોઈએ અને આજીવન ચાલું રહેવું જોઈએ. એ ક્યારેક વધુ પડતું વહેલું કે વધુ પડતું મોડું હોઈ શકે નહીં. આમ, શારીરિક શિક્ષણ એ પણ માનવજીવનની આજીવન પ્રક્રિયા છે.

શારીરિક શિક્ષણના ત્રણ મુખ્ય પાસાં છે :

૧. કાર્ય કરવા માટે પોતાના પર કાબૂ, સ્વશિસ્ત.
૨. શરીરના બધા જ ભાગો અને વ્યાપારોનો સંપૂર્ણ અને પદ્ધતિસર વિકાસ, સુસંવાદી સર્વાંગી વિકાસ.
૩. ખામી કે વિકૃતિ જો હોય તો તેની સુધારણા.

એમ કહી શકાય કે બાળકને જીવનનાં પ્રથમ દિવસથી કહો કે જીવનના પ્રથમ કલાકથી ખોરાક, ઊંઘ અને ઉત્સર્ગ બાબતે શારીરિક શિક્ષણના કાર્યક્રમનો પ્રથમ ભાગ શરૂ કરી દેવો જોઈએ. જીવનના પ્રારંભથી જ બાળક જો આ અંગે સારી ટેવો કેળવશે તો જીવન દરમિયાનની ઘણી મુશ્કેલીઓમાંથી બચી જશે.

શારીરિક શિક્ષણને અસરકારક બનાવવા માટે તેનો પ્રારંભ માનવશરીર તેના બંધારણ અને કાર્યના જ્ઞાન પર આધારિત કરવો જોઈએ. બાળક જેમ મોટું થતું જાય તેમ તે પોતાના શરીરના અવયવોનાં કાર્યો નિરખતું થવું જોઈએ. જેથી તે તેના પર નિયંત્રણ ધરાવી શકે અને કંઈ અસંવાદિતા હોય તો દૂર કરી શકે.

વળી તમે જો ઈચ્છતા હો કે તમારા બાળકનો યોગ્ય વિકાસ થાય તો તેને જે ખોરાક ખાવો ગમતો નથી તે ખાવા માટે ફરજ ન પાડો.

શરીરને પોતાને શું જરૂરી કે બિનજરૂરી છે તે તેની અંતઃપ્રેરણા પર છોડી દો. બાળકને નાનપણથી જ એ જણાવવાની જરૂર છે કે, શરીરને શક્તિ અને આરોગ્ય આપવા માટે ખોરાક લેવો જોઈએ, નહીં કે સ્વાદ માણવા. વળી, બાળકની વય અને પ્રવૃત્તિ અનુસાર તેને ખોરાક આપવો જોઈએ. તેના ખોરાકમાં એ બધાં રસાયણો અને ગતિશીલ તત્ત્વો સમાવિષ્ટ કરવાં જોઈએ કે જે તેના શરીરના બધાં ભાગોનો સમતુલિત વિકાસ કરવા માટે આવશ્યક હોય.

બાળકને સ્વચ્છતા અને આરોગ્યપ્રદ ટેવો પાડવી જોઈએ. તેને એ સમજાવવું જોઈએ કે માંદા પડવું એ દોષ છે. એ કંઈ સદ્ગુણ કે સમર્પણ નથી.

બાળકોના શિક્ષણના સામાન્ય કાર્યક્રમમાં દુનિયાભરની દવાઓની જાણકારીને બદલે રમતો અને મેદાનની રમતોને સારું સ્થાન આપવું જોઈએ. અનિવાર્ય સંજોગોમાં જ દવા લેવી જોઈએ.

બાળકોને પૂરતી — તેની વયનુસાર ઊંઘ મળવી જોઈએ. તેને આરામના ભોગે ઘરકામ ન કરાવવું જોઈએ.

બહુ નાની ઉંમરથી બાળકને શારીરિક સ્વાસ્થ્ય, શક્તિ અને સમતુલા માટે આદર રાખતાં શીખવવું જોઈએ.

શારીરિક શિક્ષણ દ્વારા બાળકને સૌંદર્યલક્ષી બનાવવો જોઈએ, પરંતુ આ સૌંદર્ય પ્રેમ રીઝવવા કે કીર્તિ મેળવવા નહીં, પરંતુ પોતાને માટે, સૌંદર્ય એ શારીરિક જીવનને સિદ્ધ કરવાને આદર્શ છે.

શારીરિક શિક્ષણ જીવનનો ભૌતિક પાયો છે. એક સાધન છે. સમસ્ત કાર્ય-કલાપોનું માધ્યમ છે. શિસ્ત અને ચારિત્ર્ય જેવા ગુણોનો પાયો રચે છે. આ દૃષ્ટિએ શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં શારીરિક શિક્ષણની પૂરતી સગવડ કરેલી છે. માતાજીની દોરવણી નીચે આ માટેની સુંદર યોજના તૈયાર થયેલી છે. આ યોજનામાં શારીરિક વિકાસ, અંગકસરત, રમત-ગમત (દેશી-પરદેશી), ખુલ્લી રમતો, જલવ્યાયામ વગેરેનો સમાવેશ કરેલ છે. આમ, માતાજીની શિક્ષણસંકલ્પનામાં શારીરિક શિક્ષણની સુંદર યોજના છે.

૨. જીવનજોમનું શિક્ષણ :

આપણે અગાઉ જોયું હતું તેમ પ્રાણની તપસ્યા યા શક્તિની તપસ્યા દ્વારા જીવનજોમનું શિક્ષણ આપી શકાય છે. પ્રાણની તપસ્યા એટલે સંવેદનાનું તપસ, શક્તિની તપસ્યા, પ્રાણનો મુખ્ય ખોરાક જ સંવેદના છે, તેને સંવેદનો ન મળે તો તે ઊંઘી જાય છે, શિથિલ અને જડ થઈ જાય છે.

પ્રાણને આપણે કેળવવાનો છે. તેને વધુ સંસ્કારી બનાવવાનો છે. વધુ સંવેદનશીલ, વધુ સૂક્ષ્મ, વધુ શાનદાર, એ શબ્દના ઉત્તમ અર્થમાં- બનાવવાનો છે. ખરું જોતાં પ્રાણ કેળવાયેલો નથી હોતો. ત્યારે તે જેમ કુદરતી રીતે જ અસંસ્કારી, અહંપ્રધાન અને વિકૃત હોય છે, એવી જ રીતે જ્યારે કેળવાય છે, પ્રકાશ પામે છે ત્યારે તે એટલો જ ઉમદા, વીર અને નિઃસ્વાર્થી બની શકે છે. આથી બધા કેળવણી પ્રકારમાં જીવનજોમનું શિક્ષણ ખૂબ જ મહત્ત્વનું અને અનિવાર્ય છે. છતાં આને ભાગ્યે જ સ્પર્શવામાં અને સમજવામાં આવે છે. કારણ કે આ વિષયને સ્પર્શતી કંઈ બાબતો છે તે અંગે માનવમાં અનેક ગૂંચવણો છે. બીજું આ સાહસ સફળતાને વરે એ ખૂબ અઘરું છે, સિવાય કે પ્રયોજકમાં સહનશક્તિ અને અસીમ ધીરજ હોય.

ખરેખર માનવપ્રકૃતિમાં જીવનજોમ યા પ્રાણશક્તિ એ નિરંકુશ જુલમગાર છે. આમ છતાં તે પોતાનામાં શક્તિ, ઊર્જા, ઉત્સાહ અને અસરકારક ગતિશક્તિ ધરાવે છે. આ એવી શક્તિ છે કે જે કશાથી સંતોષાતી નથી અને તેની માંગને કોઈ મર્યાદા નથી.

ખરેખર દુનિયામાં જીવનનું ધ્યેય અંગત સુખ મેળવવાનું નથી, પરંતુ સત્યભાન તરફ વ્યક્તિનું પ્રગતિલક્ષી જાગરણ છે. આથી જીવનજોમની કેળવણી — બાળકેળવણીમાં બને તેટલી વહેલી શરૂ કરી દેવી જોઈએ. બાળક પોતાના બધા અવયવોનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કરી શકે તે પહેલાં તેને આ કેળવણી મળવી જોઈએ. આથી બાળક ઘણી ખરાબ આદતોથી દૂર રહી શકશે.

જીવનજોમના શિક્ષણને બે ખુખ્ય પાસાં છે. બન્ને ધ્યેય અને પ્રક્રિયાની દૃષ્ટિએ જુદાં છે છતાં બન્ને પૂરતા મહત્ત્વના છે : પહેલું છે બોધ અવયવોનો અને તેના ઉપયોગનો વિકાસ અને બીજું છે : પોતાના ચારિત્ર્ય અંગે સજાગ રહેવું, તથા ધીમે ધીમે તેના પર કાબૂ મેળવવો અને છેવટે તેમાં પરિવર્તન લાવવું.

બોધ અવયવોના વિકાસ માટે સૌંદર્ય ભાવનાની ખીલવણી, જે સુંદર અને સંવાદી છે, જે સાદું, તંદુરસ્ત અને પવિત્ર છે, તેને પસંદ કરવાની ક્ષમતા વિકસાવવી જોઈએ. કેમ કે જેમ શારીરિક તંદુરસ્તી હોય છે તેમ માનસિક તંદુરસ્તી પણ હોય છે. જેમ શરીર અને તેના હલનચલનને સૌંદર્ય હોય છે તેમ સંવાદનાનાં પણ સૌંદર્ય અને સંવાદિતા હોય છે. બાળક જેમ જેમ ક્ષમતા અને સમજની રીતે વિકસતું જાય તેમ તેમ કેળવણીના માધ્યમ દ્વારા વિકસાવવું ઘટે. વળી, કુદરતમાં કે માનવસર્જનમાં જે કાંઈ સુંદર, ઉદાત્ત અને તંદુરસ્ત હોય તેનું બાળકને રસદર્શન કરાવવું જોઈએ.

બીજી વાત છે ચારિત્ર્યની. પોતાનામાં થતાં પરિવર્તનો અંગે સજાગ થવું તેની અને પોતે જે કરે છે તેની, પોતે તેમ શા માટે કરે છે તેની નોંધ લેવી એ આ દિશાનું પ્રસ્થાનબિંદુ છે. ચારિત્ર્યનિર્માણ અંગે એક વખતે મજબૂત નિર્ણય લેવાઈ જાય તે પછી સખતાઈથી અને ધીરજથી આગળ વધવા સિવાય બીજું કશું કરવાનું રહેતું નથી. દરેકને પોતાના ચારિત્ર્યનું જ્ઞાન મેળવવું ઘટે.

ત્યારબાદ પોતાના ચારિત્ર્ય-વ્યાપાર પર પૂર્ણ સ્વામીત્વ સિદ્ધ કરવું જોઈએ. આ પ્રયત્નોનો આધાર આદર્શના મૂલ્ય પર છે અને આદર્શને માનસિક શિક્ષણ સાથે સંબંધ છે.

૩. માનસિક વિકાસનું શિક્ષણ :

આપણે મનની તપસ્યાની વાત અગાઉ જોઈ ગયા. એ છે વાણીનો સંયમ : આપણા વિચારકો અમુક જૂજ અપવાદ સિવાય, વાણીના સ્વચ્છંદ ઉપયોગની સામે કેવળ મૌનની જ હિમાયત કરે છે. પરંતુ વાણીનો લય કરવા કરતાં તેના પર કાબૂ મેળવવો એમાં એક વધુ મહાન તપસ્યા રહેલી છે.

બધી કેળવણીમાં મનની કેળવણી ખૂબ જ જાણીતી અને હંમેશાં પ્રયોજાતી કેળવણી છે. સામાન્ય રીતે કેળવણીનું એક સાધન માનસિક શિક્ષણ ગણાય છે. પરંતુ મનની ખરી કેળવણી કે જે માનવને ઉચ્ચતર જીવન માટે તૈયાર કરે છે તેનાં પાંચ પાસાં છે. સામાન્યતઃ આ પાસાં એક પછી એક આવે છે.:

૧. એકાગ્રશક્તિના વિકાસ દ્વારા ધ્યાનની ક્ષમતા વધારવી.
૨. વિચારશક્તિ અને સ્મૃતિશક્તિનો વિકાસ.
૩. કેન્દ્રીય વિચાર કે ઉચ્ચ આદર્શ કે અતિ તેજસ્વી વિચારની આસપાસ વિચારોનું સંગઠન થવું કે જે જીવનમાં માર્ગદર્શક નીવડે.
૪. વિચાર પર નિયંત્રણ, અયોગ્ય વિચારોને ઠેલી શકવા અને ઇચ્છિત વિચારોને અભિવ્યક્ત થવા દેવા.
૫. અસ્તિત્વની ઉચ્ચતર કક્ષાએથી આવતી અભિપ્રેરણાનો વધુ ને વધુ સ્વીકાર. તેની ક્ષમતા માટે માનસિક શાંતિ અને પૂર્ણ શાંતિનો વિકાસ કરવો.

બાળકનું મન તો પતંગિયા જેવું ચંચળ છે. આમ છતાં તેનામાં ચોંટી રહેવાની ક્ષમતા રહેલી છે. કેમ કે બાળકમાં જ્યારે રસ પેદા કરો ત્યારે તે સારા પ્રમાણમાં ધ્યાન ચોંટાડી શકે છે.

માનસિક વિકાસ માટે ધ્યાન અને એકાગ્રતા માટે નિરીક્ષણ, નોંધ લેવાની ચોકસાઈ અને સ્મૃતિ વધારવી જોઈએ. બાળકને કાંઈ પણ બનાવવું કેમ અને શા માટે બનાવવું ? એ સમજાવવાનું કદી ટાળવું જોઈએ નહીં. તેને જો જવાબ ન આપી શકો તો જે જવાબ આપી શકે તેવી વ્યક્તિ સૂચવો, તેવાં પુસ્તકો સૂચવો, વળી બાળકના સહજ પ્રશ્નોનો બુદ્ધિપૂર્વક અને સ્પષ્ટ જવાબ આપો જેથી તંદુરસ્ત જિજ્ઞાસા જાગી શકે.

બાળકની અર્થગ્રહણ શક્તિ વિકસાવવા માટે અનેક વિષયો શીખવવાને બદલે એક જ વિષયને પહોંચવાના વિવિધ અભિગમ બતાવવા જોઈએ કે જેથી બાળક વ્યાવહારિક રીતે સમજે કે એક બૌદ્ધિક સમસ્યાને હલ કરવાના ઘણા રસ્તા હોય છે.

આમ, માનસિક વિકાસ એ પણ અતિમનસ તરફ જવાનો મહત્વનો રસ્તો છે.

૪. આત્મિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ માટેનું શિક્ષણ :

સર્વ તપસ્યાઓમાં સૌથી વિશેષ કઠિન તપસ્યા તે લાગણી અને ઊર્મિની તપસ્યા છે. પ્રેમની તપસ્યા છે. આ વિશ્વનું સર્જન કરનારી શક્તિ તો ચેતના છે. પરંતુ વિશ્વનું ઉદ્ધારક તત્ત્વ તો પ્રેમ છે. આ પ્રેમની તપસ્યા દ્વારા જ આપણે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ કરી શકીએ છીએ. તે દ્વારા જ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

શ્રી માતાજી અને શ્રી અરવિંદના મતાનુસાર આંતરિક શિસ્ત દ્વારા જ નૈતિક ગુણો આવી શકે છે. માનવે પોતાની નૈતિક કેળવણી પોતે જ મેળવવી હોય તો એનો એક જ રસ્તો એ છે કે એણે સાચી ભાવનાઓ, સર્વોચ્ચ સંસ્કારો, શ્રેષ્ઠ માનસિક ભાવાત્મક અને શારીરિક આદતો પોતાનામાં ઊભી કરવી જોઈએ. નાના બાળકો પર પ્રેમથી શિસ્ત લાવી શકો, તેમના હૃદય અને સ્વભાવને જીતીને જ એ કરી શકાય.

નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શિક્ષણ માત્ર ભાષણો કે વિષયો દ્વારા ન આપી શકાય. તે તો પર્યાવરણ દ્વારા આપી શકાય અને તેનો પાયો છેક ઘરથી શરૂ કરીને શાળા સુધી વિસ્તરવો જોઈએ.

આ ચાર શિક્ષણની સંકલ્પના ઉપરાંત - કશું જ શીખવી શકાતું નથી. જેના મનનો વિકાસ કરવાનો હોય તેની અનુમતિ લેવી જોઈએ. પાસેથી અને વર્તમાનથી શરૂઆત કરી દૂર અને ભવિષ્ય તરફ જવું તથા વિષયોનો એક સાથે અને એક પછી એક અભ્યાસ - જેવા શિક્ષણના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો આપ્યા છે.

નિષ્કર્ષ :

આટલી ચર્ચા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીના શિક્ષણદર્શનનો પાયો આધ્યાત્મિક છે. શારીરિક વિકાસથી શરૂ કરી આધ્યાત્મિક વિકાસ સુધી તેમનું શિક્ષણદર્શન વિસ્તરેલું છે. તેમની કેળવણીની સંકલ્પના પૂર્ણયોગ અને અતિમનસથી સંકળાયેલી છે.

અંતે શ્રી અરવિંદ અને માતાજી આજની કેળવણીમાં સચ્ચાઈનો અભાવ છે તે તરફ ધ્યાન દોરતાં કહે છે કે, “આજની કેળવણીની ખેદજનક નિષ્ફળતા છે, દિલમાં સચ્ચાઈનો અભાવ. કેમ કે બિનસચ્ચાઈ વિનાશ પ્રત્યે દોરી જાય છે.”

એ જ રીતે આજની કેળવણી પર ક્યા ક્યા ભ્રમો અને ભ્રાંતિઓ સવાર થયેલાં છે ? એમાંથી કઈ રીતે બચી શકીએ ? એવા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતા માતાજીએ કહ્યું છે :

(અ) સફળતા, કારકિર્દી અને પૈસા આ વસ્તુઓને જે લગભગ સંપૂર્ણ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે તે.

(બ) આત્માની સાથે સંપર્ક સાધવો જોઈએ તથા માણસના સ્વરૂપના સત્યની વૃદ્ધિ અને આવિર્ભાવ થવો જોઈએ. આ વસ્તુઓનું જે પરમ મહત્ત્વ છે તેના ઉપર ભાર મૂકો.

આ દ્વારા આજની કેળવણીની ખામીઓ બતાવાય છે. જે આજની કેળવણી પાસ-નાપાસ, નોકરી માટે તૈયારી અને પૈસા માટે જ છે- એવો ભ્રમ છે તે સ્પષ્ટ થાય છે.